

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

УКРАЇНЬКА ЦЕРКВА
за Богдана Хмельницького

1847 — 1857

Вінніпег

1956

МИТРОПОЛИТ І Л А Р І О Н

**УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА
за Богдана Хмельницького**

1647 — 1657

В і н н і п е г

**УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛОВСЬКЕ ТОВАРИСТВО**

1 9 5 5

Printed by
TRIDENT PRESS LIMITED
Winnipeg, Manitoba

П Е Р Е Д М О В А .

Історія Української Православної Церкви має виразно інший характер, як така ж історія Церков інших народів. — наша історія народу й історія нашої Православної Церкви здавна зімлялися в одне нерозірвально ціле. І при всіх історичних подіях народу, і великих і малих, наша Православна Церква завжди активно виступала разом з ним. Тому наша Церква в повному розумінні цього слова народня.

Більше того. Починаючи з XV-го століття, сама Православна Церква в Україні стає головним суб'єктом і об'єктом української історії, бо за оборону її цілості й чистости Віри точиться вся боротьба. Історія України складалася так, що зараз же, по втраті своєї незалежності, вона опинилася під владою католицьких окупантів, Литви та Польщі, які відразу почали силою тягнути її до свого католицизму, а тим і до винародовлення, до втрати своєї національності. Боротьба за свою Православну Віру, боротьба проти силою накинутих католицизму та його унії, і складає головний і основний зміст усієї української історії, з віку XV-го починаючи. І це власне та накинена спровокована бо-

ротьба, яка забрала всі сили нашого народу, вкінці обезсилила його, і не дала йому можности дійти до незалежного життя.

Через усе це історик Української Православної Церкви змушений більше подавати й історію свого народу, як правдиве тло життя своєї Церкви.

За наших найбільших гетьманів, з Богдана Хмельницького починаючи, коли доля українського народу перейшла головню в їхні руки, доводиться історію нашої Церкви вивчати разом з історією дій цих гетьманів, і відповідно й ділити її.

Та доба в історії Української Православної Церкви, якій присвячена ця моя монографія, це велика й важлива доба в її житті, це доба, коли вся вона піднялася на виборення належної волі собі. Але цього не сталося, бо вже не було єдиної волі в українського народу, її розбила отруйна польська новина, — унія з Римом. І Україна з своєю Церквою попала під Москву.

Виясненню всього цього і присвячений цей том історії Української Церкви.

**ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ (1648-1657)
БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
1595 — 27. VII. 1657.**

**Підняв Україну в обороні Православної Віри проти унії.
„УНІЯ — ДАВНЯ ПРИЧИНА ВСЬОГО ЗЛОГО В УКРАЇНІ”.**

I.

ДУХОВЕНСТВО БРАЛО ЧИННИЙ УДІЛ В ПОВСТАННІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Повстання Богдана Хмельницького проти Польщі, чи правдивіше — народня революція, — що за нього продовжувалась десять літ (1648-1657), — схвилювало всю Україну від її верхів аж до найглибших низів, і переродило до непізнання самого духа всього українського народу. Це була перша революція на Сході великого розміру, і то революція повна за волю духа (воля Віри), за волю соціальну й за волю національну. „Не хочемо унії, — хочемо волі для своєї Православної Віри! Хочемо жити без панів, хочемо бути незалежні від чужої нам польської опіки!” Це були найготовніші гасла десятилітньої боротьби Хмельниччини, вони ж позосталися головним заповітом для дальшої боротьби й наступним поколінням. І козаки, і повсталий народ виганяли з маєтків не тільки панство польське, але часом і панство власне, коли тільки воно було проти нього.

А найпершим гаслом, за яким пішла вся Україна, було: „Не хочемо унії!” Соціальні гасла піднялися пізніш.

Для нас дуже цікаве питання, — як же тримало себе в цю велику народню революцію наше українське Духовенство: чи пішло воно разом з народом у його смертельній боротьбі за волю Православної Віри та за свою волю, чи може було проти нього, або було бездіяльне? Виясненню цього важливого питання я й присвячую оцю свою розвідку.

Православне Духовенство в Україні за той час було своє, щиро національне, було Духовенство справді народне, що глибоко знало своє славне минуле й берегло свої православні традиції. Воно жило одним життям зо своїм народом, і своєю доле ніколи не відривало від долі своєї пастви. Православне Духовенство й народ було тоді ціле, нерозірване, неподілене, найміцніш пов'язане одне з одним. Ось тому в повстанні Хмельницького 1648-1657 р.р. православне Духовенство брало велику й діяльну участь, без чого й сама ця революція може не мала б належного успіху, бо ж Духовенство мало тоді великий і реальний вплив на народ.

Богдан Хмельницький був правдивим православним, був людиною глибоко віруючою, і він добре розумів значення Православної Церкви й Духовенства, та його сильні й глибокі впливи на народ. Ось тому в 1646 - 1647 роках, коли ображений за Суботів Хмельницький об'

їздив українські землі й готував їх до повстання, він відразу відчув, що ввесь український народ підє боронити свою Православну Віру проти унії, тому він звернув велику й пильну увагу на православне Духовенство, і сильно агітував поміж ним та відкривав йому свої плани. І з гордістю за наше тодішнє православне Духовенство можна ствердити, що Духовні не зраджували Богданові, і не доносили на нього полякам, як то не раз робили йому особи світські.

Про повстання Хмельницького є багато записів сучасників його, або осіб, що чули оповідання сучасників. Самуїл Грондський, що особисто знав Хмельницького, у своєму записові 1676 року (видрукований в Пешті 1789 р.) докладно описує агітацію його на повстання. Богдан казав до Духовних: „Я постановив помстити панам ляхам війною не тільки за свою власну кривду (відібрання хутора Суботова), але й за потоптання нашої Руської (цебто Православної) Віри та за знуцання з нашого українського народу. Я сам безсилий, тому ви, браття, допоможіть мені. Зберіться, і пошліть мені хоч по два чи по три чоловіки з кожного села”.¹

Йому з захватом Духовні обіцяли: „Повсякчасно ми молимо Бога, щоб Він

¹ Historia belli cosacco-polonizi, 1676, 45.

послав кого на помсту за наші нещастя. Бери зброю, — станемо з тобою! Повстане Українська Земля, як ніколи ще не повставала!"²

Року 1646-го Хмельницький скликав і таємно відбув десь у яру перші збори своїх приятелів. У гарячій агітаційній промові Богдан, між іншим, говорив: „Але найжахливіше поляки переслідують нашу Віру Православну, не волять нас до унії, руйнують наші Церкви, продають жидам Посуд церковний, зневажають Святино та Священиків, виганяють Архипастирів”³.

Оборона своєї Православної Віри й знищення всіма зненавидженої унії, — це були найперші й провідні підстави всього повстання Хмельницького. „Поєднаймося, браття, — завзято намовляв Богдан: повстаньмо за Церкву та за Віру Православну, понищмо ересь (унію) та нападіння!”⁴.

Коли Хмельницький утік на Січ, і почув там, що коронний гетьман Потоцький послав на нього окремого відділа, в якому було 300 козаків, він зараз послав до них двох своїх спільників, які агітували: „Чого ви на своїх ідете? У

² Там само.

³ Лїтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмѣльницкаго, Москва, 1846 р. ст. 7.

⁴ Ал. Ригельманъ: Лїтописное повѣствованіе о Малой Россіи, 1785 р. ст. 104.

нас же справа не про себе, а про Благочестиву (Православну) Християнську Віру. Знайте це! Коли ви йдете за одно з ляхами на Благочестиву Віру, так ви за це дасте Богові одвіт!" І ці козаки повстали й приєдналися до Хмельницького, покинувши поляків.⁶

А сам Хмельницький на Запоріжжі року 1646-го те саме говорив сіромі: „Поганьблена Віра свята (Православна), у чесних Єпископів та іноків віднято хліб насущний. Над Священиками знушаються. У нї я ти стоять з ножем над шиєю. Єзуїти з безчестям переслідують нашу батьківську Віру. Над проханнями нашими сейм поглумляється, й відповідає нам зневажливим ім'ям схизматиків"...⁷

Уманський полковник Ганджа вночі з 3 на 4 травня 1648 р. тихо забрався поміж реєстрових козаків, що були вислані проти Хмельницького, й агітував серед них: „Ми йдемо за Віру й козацтво, та за весь народ український. Хіба не одна Мати Україна породила нас? За що краще вам стояти: за Костьоли, чи за Церкви Божі? Короні Польській будете до-

⁵ Православну Віру того часу часто звали Благочестивою. У Православній Церкві є на Св. Літургії виголос: „Господи, спаси благочестивих (цебто православних) і вислухай нас”.

⁶ Н. Костомарів: Богдан Хмельницький, вид. 4, 1884 р., т. I. ст. 252.

⁷ Н. Костомарів, т. I. ст. 253.

помагати, яка заплатить всім неволею, чи своїй Матері Україні?" Реєстровики перейшли до Хмельницького, і він їх стрів, сидючи на білому аргамакові з білим прапором, на якому було написано: „Спокій Християнству" (цебто Православію)⁸.

А 5 травня 1648 р., перед Жовтоводським боєм, Хмельницький зібрав усе військо й говорив до нього: „Лицарі-молодці, славні козаки-запорожці! Прийшов тепер час за Віру Православну постояти грудьми! Сам Господь вам допоможе! . . . Хто за Бога, за того й Бог!"⁹.

Ото ж, як бачимо Богдан Хмельницький уже на самому початку повстання скрізь підкреслював, що він повстає для оборони Православної Віри проти всією Україною зненавидженої унії. І власне це гасло широко розійшлося тоді по всій Україні, і відразу підняло її, — широкі народні маси, глибоко ображені поляками за знущання з їх Православної Віри, за насильне збройне запровадження унії, найбільш розуміли тільки цю причину свого повстання й своєї помсти панам-католикам.

І українське православне Духовенство чесно виконало свої приречення й своє пастирське завдання служити рідному народові, і взяло найдіяльншу

⁸ Там само, ст. 278.

⁹ Там само, ст. 274-275.

участь у Хмельниччині, — воно скрізь готувало народ до повстання, як настоював на тому Богдан Хмельницький. А року 1648-го, по Жовтоводській і Корсунській перемозі, коли справді настав найкращий час для визволення, Духовенство повело надзвичайно широку пропаганду, щоб уся Україна вставала за свою Православну Віру та за волю. Сучасник Альберт Вімін Беллунезе в 1671 році пише, що українське Духовенство закликало: „Настав час, бажаний час! кричали Священники: час вернути волю й честь нашої Православної Віри! Минали віки, а Православна Віра наша терпіла повсякчасне приниження. Нам не давали навіть приміщення на Молитву. Усі наші парафії, церкви, монастирі, єпархії — в руках латинян та унітів... Латинянам дають дохідні місця, а бідаки православні східнього Благочестя страждають у злидарстві. Жиди для панів ліпші за нас, — жиди керують їх маєтками й тиснуть бідних християн. Пора, пора, — озбройтесь за своє життя! Бог поблагословить вас і допоможе вам!”¹⁰.

Коли в 1651 р. уся Польща готувалася до смертного бою з українським народом, то з Афону, з Чернечої Республіки, прибули монахи, що „ходили по містах та селах, і закликали православних на

¹⁰ Storia delle guerre civile di Polonia, Venezia, 1671 p., ст. 25.

оборону своєї Святині¹¹. Думаю, що це були монахи українці, яких завжди багато пробувало в Русиконі на Св. Афонській Горі. Православні монахи на службі повстанню Хмельницького взагалі виконали велику прислугу, — вони були його вірними послами в усіх таємних справах. Скажемо, українець патріот Василь Верещака, що служив у Варшаві при королівському дворі, часто посилав Хмельницькому таємні шифровані донесення про варшавські настрої та задуми, а листи ці Богданові возили православні монахи. Крім цього, резидентом Богдана Хмельницького в Стокгольмі в 1654 р. при шведському дворі був афинський ігумен грек Данило.

Особа цього Данила дуже цікава¹², — це грецький емігрант чернець, який пізніше зветься Олівеберг де Грекані. Він вірно служив Богдану Хмельницькому, і багато зробив, особливо в нав'язанні стосунків зо Швецією. Був Данило послом і до Ракочія, і до інших осіб у Молдавії та Валахії, постійно наражаючи своє життя на смертельну небезпеку. Він був автором ґрунтовних меморіялів до

¹¹ Н. Костомаровъ: Богданъ Хмельницький, историческая монографія, вид. 4. т. 2. ст. 305, 1884 р.

¹² Samuel Grondski: Historia belli cosacco-polonizi, 1676 р. вид. 1789 р. ст. 268. Н. Костомарів, т. III. ст. 239 і 241. В. Липинський: Украина на переломі, 1920 р., ст. 176-179.

тих держав, куди посилав його Богдан. Служив о. Данило й за Виговського, займаючи уряд військового секретаря.

При самому Богданові Хмельницькому, не боячися його ризиковного повстання, працювало не мало осіб духовних, а особливо світських осіб з духовних родин; працювали вони й на інших місцях. Чернець Гощського монастиря о. Петроній Ласко, з Волинського шляхетського роду, людина високої освіти, близько співпрацював з православним брацлавським воеводою Адамом Кисілем, і часто бував його посланцем до Богдана. По смерті А. Киселя позостався в українській службі.¹³

Відомий наш православний полеміст Григорій Мужилівський мав брата Силуяна, який служив при Хмельницькому, займаючи посаду писаря в головній військовій канцелярії; пізніш він був суддею Ніженського полку.

Брат православного Архимандрита Овруцького монастиря Феофана, Іван Креховецький був писарем Корсунського полку, а пізніш став полковником і генеральним суддею.¹⁴

У березні 1651-го року в Вінниці бу-

¹³ В. Липинський: ст. 109. Див. ще Пам'ятники Київської Комиссії, т. 1, з. 142, 217. Н. Костомарів зве його монахом Хустського монастиря в Молдавії Ляшком.

¹⁴ В. Липинський, ст. 112 і 111.

ли оточені польським військом українські повстанці, і ні за що не хотіли здаватися. Поляки кричали: „Це з ними ченці!“ І так справді було.¹⁵

Навіть Київські православні черниці виготовили „хоругов багату, шовкову, щирим золотом гаптовану“ і доручили її Брацлавському полковникові Данилу Нечаєві.¹⁶

Взагалі, багато тогочасних звісток свідчать, що православні Священники працювали навіть у самому війську, — звичайно, тільки як особи духовні. Так, по славній перемозі під Корсунем Духовенство відслужило 16 травня 1648-го року вдячного Молебня за перемогу над „поляками-апостатами“.

А перед Пилявським боем у вересні 1648 р. православні Священники правили в війську Молебні й готували релігійний настрій серед козацтва, для чого говорили відповідні проповіді. Та й сам Богдан їздив поміж козаками й коротко пригадував, що вони воюють за Віру Православну.¹⁷

І нікого з уніятів серед провідників Хмельниччини не було. Це сумне, але правдиве ствердження.

По Зборівському Трактаті 9 серпня

¹⁵ Там само, ст. 157.

¹⁶ Там само, ст. 112.

¹⁷ Н. Костомарів, т. II, ст. 1, т. I, ст. 299.

1649 р., особливо по універсалі короля 16 січня 1650 р. зовісткою, що Трактат цей затверджений сеймом, польське панство почало сміло вертатися в Україну на свої маєтки, а це сильно дражнило повсталий народ. Знаємо такий цікавий приклад. У свої волинські маєтки вернувся тоді й князь Самуїл Корецький, полковник, той Корецький, що з 2.000 своїх жовнірів утік був 1648 р. з-під Корсуня, і тим довів поляків до поразки. Тепер він посмілішав і став сильно карати своїх православних підданців, і багатьох з них посадив на палю. Сміліші відразу повстали, і їх заохочував місцевий православний Священик гарячою промовою: "Ось нагорода за все, що ми терпіли! — говорив Священик: От до чого довела нас наша кров, пролита за те, щоб добути волю й скинути з себе обридле польське ярмо! Оце вам панська ласка! Ось клейноти польської слави, — трупи наших братів на полях... Не перемогли ляхи нашої міцї силою, так перемагають обманом!... Лисиця звірина, та й та не піде вдруге в сітку, і пташка не полетить удруге на приманку... У панських дворах обман похваляється, і коли не можна кого перемогти силою, то пани перемагають обманом, та ще тим і величаються... Погляньте на ваших братів, — вони ще на палях, може ще дишуть, — вони кличуть вас

самим берегти себе, й стати слугами Божими на праведну помсту за їхні муки!”

Ця гаряча промова Священика згуртувала селян, надала їм сили й відваги, вкінці вони розбили увесь військовий відділ Корецького, що соромно втікав від безборонного селянства...¹⁸

Коли переможний Хмельницький проїздив Українською Землею, скрізь православне Духовенство радісно стрічало його, звичайно в святковому церковному облаченні, й радісно били дзвони гетьману на славу. Коли 24 грудня 1648 р. Хмельницький врочисто в'їхав до Києва, на зустріч йому висипало все місто, радісно дзвонили всі дзвони, а в стінах Св. Софії поважно зустрів його й повітав сам Митрополит Сильвестер Косів зо всім своїм Духовенством, і всі соборно відправили вдячного Молебня. Бурсаки Академії й інших шкіл співали й читали на честь Богдана латинські та українські вірші.¹⁹ Духовенство, вітаючи Хмельницького, звало його Костянтином Великим²⁰, цебто бачила в ньому оборонця і православної Віри.

¹⁸. Н. Костомарів, т. II. ст. 213-215.

¹⁹ Історія о презѣльной брани Богдана Хмельницкаго. Див. Літопис Григорія Грабянки, вид. 1854 р. Київ.

²⁰. В. Липинський, ст. 81.

II.

ПРАВОСЛАВНА ГАЛИЧИНА В ПОВСТАННІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Галичина в той час у своїй переважній більшості не була ще уніятською, — у Львові унія вперше відкрито оголошена була тільки аж 29 червня 1700-го року, — а тому й галицьке православне Духовенство так само масово пристало до повстання Богдана Хмельницького. Взагалі повстала вся православна Галичина, і в цьому повстанні взяли участь усі українські тодішні стани: шляхта, Духовенство, міщанство й селянство.²¹ Розпочалося повстання в північно-східніх околицях, ближчих до Волині, — тоді звідти бігли поляки, галичани переймали їх і вбивали.

Звичайно першими повставали міщани й селяни, а з ними й місцеве православне Духовенство. Збори відбувалися по церквах. Духовенство провадило

²¹. Матеріали про участь православної Галичини в повстанні Хмельницького подав Д-р С. Томашівський у своїй праці: „Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.”, див. „Записки НТШ” т. XIII, і окремо 1898 р. Див. ще В. Будзиновський: „Хмельниччина в Галичині”, Вінніпег, 1917 р.

жваву агітацію й передавало „від попа до попа” найсвіжіші відомості, які отримувало з центру, з Києва. На Богослуженнях у Галичині молилися: „Господи, допоможи братії нашій, козакам!” І це тоді було звичайною річчю, що в повстання йшло все село за проводом свого православного Священника. На Калушині провідником повстання стала навіть попадя Пісочничка з Довгого. Поповичі грали видатну ролю, і ставали на чолі своїх сіл. Повстання 1648 р. охопило більшість православної тоді Галичини, і навіть карали тих, хто не хотів брати в ньому участі. Тільки місто Львів та його ближчі околиці не повстали, бо тут була велика сила поляків, що позбігалися сюди зо всієї Галичини.

Повстання в Галичині скрізь мало виразний релігійно-національний характер: проти католицизму, проти унії й проти поляків! Найперше кидалися на католицькі Костьоли, й грабували їх дощенту, а то й палили. Святощі часто були потоптані. Усе католицьке з ненавистю нишилось, навіть фігури по дорогах. Кожного захопленого католика або вбивали, або продавали татарам у неволю. Прихильники унії поховалися або повтікали.

Того часу скрізь по Галичині по містах були озброєні замки, і до них ховалися католики зо своїм майном. Пов-

станці на них нападали й усіх забивали, а зброю забирали собі, а їм там було не мало. Часом поляки, втікаючи, віддавали своє майно на переховання Священникам, прихильним до унії, але селяни його забирали.

Повстання в Галичині розгорілося головню тоді, коли в неї вступив Хмельницький зо своїм військом. Козаки відразу розсипалися по краю, й скрізь підіймали народ на католиків. Духовенство наперебій заклиало до себе Хмельницького та його старшин, щоб визволяв їх від католиків, і щедро їх гостило в себе. Про якусь унію ніде в Галичині й згадки не було тоді, а хто був уніятин, той ховався, або втівав до поляків.

Коли Хмельницький опустив Галичину, стала вертатися до сіл польська панота, часто з військом. Повстанці завзято не впускали панів, і мужно боронились, особливо під проводом відомого повстанця Височана. А де війська було більше, поляки стали сильно карати всіх українців, — брали їх на тортури, пекли вогнем, палили, вбивали, вибирали очі, саджали на палю й т. п. Галичина знову залилася кров'ю... І знову заговорили про унію її прихильники.

На кінець 1648-го року Галичина сильно опустіла, бо багато з населення її, боячися помсти, повтікало в Україну

або на Волощину. Взагалі ж, Хмельницький зробив дошкульну помилку в Західній Україні: покидаючи її, не по-зоставив своїх окупаційних військ, бо-дай малих для організації місцевого на-селення. Це довело до скорого повного спинення революції в Галичині. Року 1649-го Галичина ще трохи кипіла, але далі втратила надію на Хмельницького, й стала заспокоюватись. А коли р. 1655-го Хмельницький вдруге появився в Га-личині, народ за ним уже не пішов...

III.

ВИЩЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ТРИМАЛОСЯ ПАТРІОТИЧНО.

Вище українське православне Духовенство так само було патріотичне, і радісно повітало повстання Хмельницького за волю Православної Віри проти унії. Сучасник повстання, Самуїл Грондський у своїй *Historia belli cosacco-polonizi 1676* р. подає, що на зборах Хмельницького зо своїми приятелями в 1646 році всіх присутніх сильно підбадьорила важлива звістка Богдана, що його задуми поблагословив сам Митрополит Київський Петро Могила перед своєю смертю († 1 січня 1647 р.). І то не тільки поблагословив сам почин, але й загрожував прокляттям кожному, хто в справі оборони Православ'я не візьме діяльної участі, будши в змозі помагати розумом або зброєю,¹ щобто закликав і інтелігенцію, і селянство на повстання.

Якуб Михаловський видав за стародавнім рукописом Морштина: "*Księga gamiętnicza*", а в ній розповідає: „Поло-

¹ Н. Костомаровъ: Богданъ Хмельницький, 1884 р. т. I. ст. 249. S. Grondski, видання 1789 р. ст. 47-52.

**МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ І ГАЛИЦЬКИЙ
ПЕТРО МОГИЛА
1633—1647. 1. І.**

нені козаки показали під тортурами, що Львівський Владика (православний) Арсеній Желиборський тайно посилав козакам порох, кулі та цину. Те саме робив і Луцький православний Владика Афанасій, а також, між іншим, прислав Максиму Кривоносу декілька гармат, що звалися „гаківницями”. А Православні Священики листувалися поміж собою, і передавали один одному вістки, і за їх допомогою по всій Україні знали, що робиться в тому чи іншому місці, де знаходяться козацькі чи польські військові сили, і згідно з тим поступали” (за виданням 1864 р. ст. 93, Краків).²

Українська православна Ієрархія відразу визнала владу Богдана Хмельницькою за свою владу, а це вплинуло на все Духовенство, і воно стало по боці гетьмана. Це мало вирішальну роль в Богдановій праці, бо тягло до нього українські верхи й українські низи. І правдиво твердить В. Липинський: “Рішаючу роль відіграло признание української світської влади гетьманської українською духовною. Небувалий в нашій історії ані перед тим, ані після того величезний підйом духовий: національний ідеалізм тодішніх духових провідників нації, що всю свою силу, весь свій вплив на народні маси й усе своє захоп-

² Н. Костомарів, т. I. ст. 317.

лення вжили на створення духовної єдності національної між тими, хто править, і тими, ким правлять, ліг в основу морального авторитету української державної влади в очах народніх мас. Оцей, владою духовною створений, моральний авторитет матеріально сильної державної української влади, оця відроджена маєстатичність України остаточно прихилила до неї найкультурніші й політичні та національно найцінніші елементи.³

Так об'єдналася вся Україна, бо вона повстала проти зненавидженого католициста, проти унії, за Віру Православну. Це було живе й реальне гасло, яке підняло всю Україну на повстання.

Київського Митрополита Сильвестра Косова поляки й інші не раз упрошували бути посередником у переговорах з Богданом Хмельницьким. Коли року 1650-го з Хмельницьким вів переговори православний Воевода Адам Кисіль, він упросив Митрополита перше переговорити з гетьманом, що той і виконав, правда, невдало.⁴ Те саме бачимо і на початку 1651 р., коли польське посольство до Хмельницького просить Митрополита Косова допомогти справі їхніх переговорів.⁵ Але, здається, Митрополит

³ Релігія й Церква в історії України, Філадельфія, 1925 р., ст. 70-71.

⁴ Н. Костомарів, II. 218.

⁵ Там само, ст. 278.

Косів у близьких стосунках з Хмельницьким не був, то все ж змушений був самими подіями не раз брати в них уділ.

Коли Богдан Хмельницький року 1655-го облягав Львів, то до нього явився Львівський православний Єпископ Арсеній Желиборський, і в ім'я Христа благав гетьмана не руйнувати українського православного народу. Хмельницький послухався, і наклав на Львів тільки окуп, що сильно пошкодило дальшій військовій справі.⁶

Патріотичне ставлення українського Православного Духовенства яскраво виявилось в справі присяги його на вірність московському цареві, по Переяславській Раді. Московські посли 14 січня 1654 р. врочисто в'їхали в первопрестольний Київ. Їх змушене було стрічати й Духовенство: Митрополит Київський Сильвестер Косів, Єпископ Чернігівський Зосима, Печерський Архимандрит Йосип Тризна, ігумени й намісники різних українських монастирів. Деякі джерела говорять (напр. Бантиш-Каменський: *Исторія Малой Россіи*, 1842 т. I. прим. 320), ніби Митрополит виголосив відповідну промову, але православний Священник самовидець свідчить зовсім про інше: „Отець Митрополита од жа-

⁶ Там само, ст. 212.

лю обумірав, і все бившее з ним Духовенство за слезами світа не виділи"...⁷ І власне це свідчення більш відповідає правді, бо вище Духовенство, на чолі з своїм Митрополитом, рішуче не поділяло думки Хмельницького піддатися під руку московського царя, а тому й присягати йому зріклося.

По Молебні московський посол, боярин Василь Бутурлин грізно й нечемно запитався Митрополита Косова: „Чому Ваше Преосвященство ніколи не писали до царя й не шукали собі царської милости тоді, коли гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке не раз просили великого государя, його царську величість, прийняти їх під свою високу руку?"

Митрополит спокійно відповів: „Мені не відоме листування між гетьманом та государем".

І Духовенство рішуче відмовилося присягати. Костомарів про це пише так: „Митрополит уживав різних викрутів, казав, що в них немає маетків, і тому їм присягати не годиться, говорив, що боїться помсти польського короля супроти того Духовенства, що було в інших землях Речі Посполитої, і не хоче відповідати за невинні душі, посилаючись на Печерського Архимандрита, а Архиман-

⁷ Рукопис Императ. Публ. Библиотеки, різномовне, Miscell. No. 63. Костомарів, III. 134.

дрит посилався на нього. Митрополит не погодився й тоді, коли думний дяк Лопухин погрожував йому царською неласкою та гетьманським гнівом. Навіть на пропозицію Лопухина вияснити цю справу з боярином Бутурлиним Митрополит рішуче відказав, що йому немає чого ані бачитися, ані говорити з боярином.”⁸

І тільки наступного дня, 19 січня 1654 року напівсилою змушені були присягнути т. зв. митрополичі люди: слуги, дворові, козаки й шляхта, але вище Духovenство московському цареві таки не присягнуло.

Мало того, Митрополит Косів наказав своєму ченцеві Печерського монастиря Макарію Криницькому офіційно записати в Луцьких гродських книгах протеста проти московського насилування присягати цареві, що той і виконав. Криницький розповідає, що Богдан Хмельницький і його генеральний писар Іван Виговський присягнули цареві московському, а московські послы присягнули Богданові.⁹

Причини, чому Митрополит Сильвестер Косів відмовився присягати, добре вияснює В. Липинський: „Причиною о-

⁸ Костомарів, III. 135.

⁹ В. Липинський: Україна на переломі. Відень, 1920 р., ст. 258. Див. Московські „Чтенія” 1861 р. т. III.

позиції українського (православного) Духовенства було між іншим і те, що воно боялось (як потім показалося — слушно) утрати незалежності Української Церкви тоді, коли Митрополит Київський стане підлягати Патріярхові Московському. Крім того, присяга разом з Військом Запорозьким цареві тоді, коли велика частина Київської Митрополії оставалась ще за межами козацької України в залежності від Речі Посполитої, потягала за собою віддання Православної Церкви на цій некозацькій території, тобто на Волині, Поділлі (західньому), Галичині й Холмщині в руки польські, що було рівнозначним заведенню в тих краях скрізь релігійної унії і конфіскації величезних маєтків, які там Церква Православна посіла. Воно так дійсно пізніше за часів Руїни й сталося.”¹⁰

Духовенство, особливо вище, добре знало тяжкий стан Духовенства Московського, тому й дивилося на українськомосковське поєднання, як на поневолення своєї Церкви. Ось через це Митрополит Київський зо своїм вищим Духовенством рішуче заявили, що „волять померти, а ніж присягнути цареві”...¹¹

Настрій українського Духовенства добре знаний з листа Чорнобильського на

¹⁰. Там само, ст. 258.

¹¹ Акты Южной и Западной России, т. XIV.

Київщині Протопопа з січня 1654-го року: „Хмельницький видав усіх нас у неволю Московському цареві по Володимир і по Турів, і ще й далі. Місто Київ під мечевим каранням силою довів до того, що присягнули всі, та Духовенство не присягло. Сам бачив своїми очима, як Москва наїхала Київ”.¹²

Коли Московське військо, з допомогою Хмельницького, зайняло Білорусію, то зараз же, 15 вересня 1654-го року Єпископ Білоруський, що весь час знаходився під владою Митрополита Київського, був силою прилучений під владу Московського Патріярха,¹³ а це сполучило й насторожило все українське Духовенство, і навіть тих, хто був до Москви прихильний.

Тогочасні документи часто вказують, що Богдан Хмельницький поєднання з Москвою не обміркував належно зо своїм вищим Духовенством, а це сильно вдарило всю справу Хмельниччини.

Взагалі ж укр. вище Духовенство ставилося дуже недовірливо до Московії весь час. Так, польські послы під Львовом у 1655-ім році запримітили, що с. духівник гетьмана Богдана по обіді

¹² З рукопису Архіву Чарторийських у Кракові. Див. В. Липинський, ст. 258.

¹³ Акты Южной и Западной России, т. XIV., ст. 354.

читав Молитву, але не згадав у ній імени Московського царя.¹⁴

Звичайно, Богдан Хмельницький, поєднавшись з Московією, тягнув туди й нашу Церкву, чого зовсім не хотіло наше Духовенство, особливо вище.

¹⁴ Н. Костомарів, т. III, ст. 208.

IV.

НЕПОРОЗУМІННЯ МИТРОПОЛИТА СИЛЬВЕ- СТРА З МОСКОВСЬКИМИ ВОЄВОДАМИ.

Правдивий настрій українського вищого Духовенства до підданства Московії ще сильніш виявився в новій справі, що за два місяці наспіла по першій. Призначені в Київ московські воеводи кн. Федір Куракин та кн. Волконський в березні 1654 р. скаржаться цареві, що Митрополит Сильвестер не дозволяє їм будувати фортецю на горі поруч з Софійською Катедрою, на тому місці, що було ними призначене на це.

Ходило про 820 крадратових сяжнів землі, але Митрополит твердив, що земля ця з найдавнішого часу є власність Софійського Собору, монастирів Михайлівського й Никольського та Десятинної церкви. Воеводи виясняли Митрополитові, що ця фортеця (остріг, гóрод) потрібна їм на охорону киян, а іншого відповідного місця нема, але Митрополит на те незадоволено відповів: „Оберігайте їх верст за двадцять чи далі від Києва, а на цій землі будувати я не позволю”.

Воеводи відтяли, що коли Митрополит не дозволить, то збудують і без то-

го. Подратований Владика з гнівом до них: „Коли будете будувати проти моєї волі, то я почну з вами битися!” ...

Воеводи нагадали Митрополитові про підданство цареві, а той їм відсік: „Гетьман з Військом Запорізьким піддався під високу государську руку, а я зо всім Собором не посилав до царя бити чолом про це. Ми, духовні, живемо самі собі ні під чією владою”. На те воеводи: „Ти перше був під королівською владою, а тепер став під государською високою рукою, а тому слухайся государського наказу, і не чини нам в государевих справах ніякої преки та розводу” ...

Митрополит: „Я був під королівською владою, а тепер буду під тією, під якою звелить мені Бог. Ви тільки бачите початок, — почекайте кінця!” ...

На це воеводи аж крикнули: „Чи ти, Митрополите, Бога не боїшся, що таке говориш? Видно, що ти ніякого добра не бажаєш Государеві, ніби від зради” ... Митрополит розпалився й заговорив по-польському: „Почекайте, почекайте! Скоро вам кінець буде!” — „Бачимо, бачимо”, — на те воеводи, — „від тебе, Митрополите, зло та зраду, і скажемо просто: Не слухаємо твого наказу, а слухаємо свого государя, і будемо ставити фортецю на тому місці, де показано”.

Воеводи покинули Митрополита, і зараз запросили до себе Київську владу, і розповіли їй про весь випадок з Митрополитом. Влада пішла до Владики й уговорила його таки погодитися. На це воеводи сказали: „За його прикрі слова до нас нехай йому Бог простить. А от, що він нахвалявся, ніби буде битися з царськими людьми, і інші неприємні слова, так цього затаїти не можна.” І вони про все послали донесення в Москву, а фортецю таки розпочали будувати.

Але Москва вважала краще поки що мовчати. Від неї прийшов наказ оголосити Митрополитові, щоб він не турбувався за взяту землю, бо Софійському двору буде дана інша земля. Митрополит мусів зо всім примиритися, але стався й далі неохоче до царських воевод, і в наступному місяці квітні ті знову скаржилися, на Київського Владику, що він з ними не радиться ні про жодну справу.

А коли прийшли вістки про царські перемоги в Литві, то Київське Духовенство змушене було служити з цього приводу вдячного Молебня, але Митрополит на Молебні не був, відговорюючись недугою. Тоді воеводи пішли до Митрополичої палати, й оголосили Владиці про царську урочистість, і Митрополит таки змушений був наказати стріляти на радість із гармат у своїм Софій-

ським монастирі¹. І гармати стріляли на честь царя, але тільки з приказу.

І як знаємо, Духовенство таки не підпорядковалося Москві аж до 1686 р., та й по тому завжди кривим оком дивилося на неї, і постійно бували на цьому тлі різні непорозуміння до кінця XVIII-го століття.

Взагалі сильно кидається в очі, що гетьман Богдан Хмельницький оминав Митрополита й вище Духовенство, і не радився з ними; і взагалі не видно, щоб гетьман мав який ясно окреслений план, щодо церковної справи. Це сильно било всю Хмельниччину.

¹ Акты Южной и Западной России, т. X. 387—390. Див. мою працю: Українська Церква, т. II. 1942 р.

V.

ГРЕЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО В ПОВСТАННІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Пригляньмося тепер докладніш, як поставилося грецьке Духовенство до найбільшої події в усій нашій історії, — до повстання Богдана Хмельницького проти унії за Віру Православну. Власне це ставлення показує, що Грецька Церква щиро побивалася за своєю Донькою.

В Україні часто бувало вище Східне Духовенство, що так само дуже прихильно поставилося до повстання Хмельницького, благословляло його на боротьбу за Православну Віру, під яким гаслом і вибухло саме це повстання. Терпівши багато від турків, воно добре знало тягар чужоземного гніту. Так, коли 24 грудня 1618 р. Хмельницький урочисто приїхав до Києва, він там застав нежданого гостя: Єрусалимського Патріярха Паїсія.

Патріярх повітав Хмельницького від усього православного світу на Сході, і заохочував його на нову війну проти папізму¹. І тут же відбулася подія, що сильно вплинула на дальшу політику

¹ Н. Костомарів, т. II. ст. 54-55.

Богдана Хмельницького: Патріярх Паїсій, напевне по нараді з українським вищим Духовенством і Митрополитом та світською інтелігенцією, поблагословив Богданові високого титула: „Князь Руси”. Звичайно, „збоку було видніше”, і це Патріярх Паїсій влучно вказав Богданові його дальшу політичну дорогу, а тим сильно підняв його авторитет в Україні.

Річ ясна, східне Духовенство добре знало українську політичну ситуацію, і належно звертало Богдану Хмельницькому увагу на зв'язок з Молдавією, Валахією й Седмигородом та з їхнім зверхником Турцією. Зв'язок України з Турцією був тоді зовсім реальний, і ніс Патріярхові Царгородському та всій Східній Церкві великі надії й можливості; цей українсько-турецький зв'язок мало ще вияснив собі гетьман Богдан, але пізніше його глибоко розумів гетьман Дорошенко та його політичний учитель Митрополит Йосип Тукальський, тільки за їхнього часу зв'язок цей був уже запізненным.

Трохи пізніш, коли в лютому 1649 р. до Чигирина прибули комісари від польського короля, то Богдан Хмельницький зо зворушенням згадував про це незабутнє патріярше благословення: „Мене, — казав Хмельницький, — сам Патріярх на цю війну поблагословив. Він мені велить кінчати ляхів, — як же мені не слу-

хати такого великого старшого, голови нашого, гостя любого?"²

Року 1651-го вся Польща загорілася війною. Папа вмішався в війну й прислав повне відпущення гріхів кожному, хто піде на війну проти православних українців. По всіх Костьолах правилися врочисті Служби про перемогу над українцями за честь Католицизму. Війна прийняла виразний релігійний характер³.

При такому наставленні й гетьману Хмельницькому треба було подбати про церковні благословення. Київський Митрополит Сильвестер Косів, старий віком, був мало діяльний, зате православний Схід не забув про Хмельницького. Костянтинопільський Патріарх прислав гетьману грамоту, в якій хвалив його Благочестя, похвалив війну проти ворогів, основників унії та гнобителів Православ'я. Цю грамоту Патріарх передав своїм посланцем Микитою Михайловичем. Була заохочуюча грамота й до Київського Митрополита, щоб він допомагав задумові Хмельницького⁴.

В Україні гостював тоді Назаретський Митрополит Гавриїл, — він поблагословив Богдана на боротьбу проти унії

² Н. Костомарів, т. II., ст. 74.

³ Н. Костомарів, т. II., ст. 301-302.

⁴ Н. Костомарів, т. II., ст. 305.

за Православну Віру, поблагословив також і його військо.

Крім того, в Україні перебував тоді Коринтський Митрополит Йоасаф, — він прив'язав Хмельницькому меча, освяченого Єрусалимським Патріярхом на самому Гробі Господньому, дав йому часточку святих Мощів із Греції, а військо покропив святою водою й заохочував надією на Божу поміч. Цей Митрополит зносився й з Московським царем Олексієм Михайловичем, і сильно допомагав у справі зносин України з Московією. Він рішуче заявив гетьманові, що з Духovenством їде сам з ним на війну, і Хмельницький погодився на це.

Наближався страшний бій під Берестечком, червень 1651 р. Король польський Ян Казимир літав по своєму таборі, а з ним була Холмська чудотворна Ікона Божої Матері. Ікону поставили в ссібному наметі, зробили Вівтаря й правили Служби Божі. Цю чудотворну Холмську Ікону дали королеві свої ж духовні уніяти, — щоб Вона допомогла йому побити українців православних!

Те саме було й у козаків, бо вони ж справді билися за волю своєї Православної Віри. Митрополит Йоасаф, що весь час перебував серед козачого війська, грецьким звичаєм, їздив на коні в повному архиерейському облаченні, і бла-

гословляв козацьке військо, заохочував до бою. Перед Митрополитом несли церковні Корогви, а Духовенство кадило.

А коли козацьке військо ремствувало на Хмельницького й зовсім втратило дисципліну, серед них являвся Митрополит Йоасаф з Духовенством, і заспокоював військо.

Польські джерела власне цього Митрополита вважають причиною того, що обложені козаки так міцно й довго трималися. І ще на останку, коли вже мало було надії не то на перемогу, але й на саме спасіння, являвся серед козаків Митрополит Йоасаф з Хрестом у руці, і хотів спинити козаків, що втікали.

У цей час якийсь католик підбіг до Митрополита, але не міг його взяти живим, чого так хотілося полякам, і тому заколов Святителя... Поляки принесли до короля його церковні речі: Митру, Євангелію в золотій оправі, дві Чаші, Дикірія й Трикірія, Хреста, Омофора, срібного Жезла та освяченого меча. Всі ці церковні речі склали в наметі перед чудотворною Іконою Холмської Божої Матері, бо Її силі приписували перемогу над козаками. Король наказав поховати Митрополита в сусідній православній Церкві зо всіма його церковними речами⁵...

⁵ Н. Костомарів. т. II ст. 335, 349, 362-363.

Пізніш, року 1653-го, король Казимир брав чудотворну Холмську Ікону й під Жванець, але там Вона виразно йому не допомгла, і розгніваний король вернув Ікону назад до Холма уніятам.

Року 1654-го до України прибув Антіохійський Патріярх Макарій, і він привіз Богдану Хмельницькому Чашу Святого Мира; історики припускають, що воно готувалося для коронації Богдана⁶.

Треба тут ще раз згадати про грецького емігранта ченця Данила, що довгий час вірно служив Хмельницькому, як його посол по різних країнах, а найбільше в короля Шведського, — це він наладнав шведсько-українські стосунки⁷. І не він один вірно служив Хмельницькому; польський дипломат Мясковський 1649 року доносив своєму урядові, що грецькі ченці, з доручення Богдана, „бігали з України на Волощину, і до Тугайбея”, і з ними комісари Польщі, українці, вели таємні наради, запросивши на них і Митрополита Косова⁸.

Взагалі треба підкреслити, що грецьке Духовенство грало помітну роль в церковному й політичному житті України, й завжди їй допомагало, і В. Липин-

⁶ В. Липинський: Україна на переломі, 1920 р. ст. 118.

⁷ Там само, ст. 177-179.

⁸ В. Липинський: Україна на переломі, 1920 року.

ський правдиво підкреслив, що варто було б глибше все це вияснити⁹. У всякому разі це Духовенство часто життя своє клало в обороні Православної Віри проти Католицизму й унії, що сильно руйнували Україну.

⁹ Там же, ст. 270, примітка 112.

VI.

ЗНУЩАННЯ КАТОЛИКІВ НАД ПРАВОСЛАВНИМИ.

Довгий час католики знущалися над Православною Вірою українців, і тиснули її, як тільки могли. Запровадження унії тільки підлило оливи до загального незадоволення, бо унія була для поляків виключно справою політичною, — конче винародовити нею українців і зробити з них поляків. Козаки повстали головно в обороні своєї Православної Віри та знищення всіма зненавидженої цієї унії, тому зрозуміла та помста, яку вони виявляли супроти всього католицького: нищили костьоли й виганяли, або й убивали ксьондзів. І це робилося не тільки на Волині, Поділлі, Брацлавщині й Київщині, але й у Галичині. Так, у Камінці Струмівій селяни перебили поляків, помордували ксьондзів і нищили католицьку Святиню. У серпні 1648 р. сучасник пише: „Уся Русь дише злобою до всього католицького й шляхетського”.¹

Волинська православна шляхта в 1646 році, обираючи послів на сейм, склала відповідну постанову, в якій розпучливо

¹ Костомарів, т. I ст. 343.

писали, що Православна Віра „в християнській державі, в Речіпосполитій вільній і свободній, знаходиться в такому поневоленні, якого не зазнають навіть греки в неволі бісурменській”, і зобов'язала своїх послів „чесною, присягою й сумлінням” не приступати на сеймі до жодних державних справ, поки „ця тяжка кривда не буде заспокоєна”.² Це ще було на передодні повстання Хмельницького.

Сучасник католик волиняк року 1648 пише про цей час: „Ми сидимо з жінками й дітьми під страхом нападів удень і вночі, кожної хвилини. Дорослі чоловіки й жінки товпляться по костьолах, а ксьондзи возносять Молитви, щоб Бог відвернув Свій гнів. Усі ми боїмося Грецької Релігії. Можна з певністю сказати: хто тільки належить до цієї Релігії, той чекає Хмельницького з любов'ю, як вибавителя”.³ Так католики-поляки допекли всій Україні своєю унією!

Справді, католики-поляки поводитися з православними так, що викликали до себе загальне обурення. Року 1647-го Богдан Хмельницький писав до коронного гетьмана Потоцького про свого ворога Чаплинського, що „коли той стріне де Священика, то не полишить його без

² В. Липинський: Україна на переломі. ст. 80; його ж: *Z dziejów Ukrainy*, 1912 р., ст. 186—188.

³ Костомарів: т. I. 341.

того, щоб не вирвати волосся або боро-
ди, і добрим порядком не порохувати
ребра києм або й обухом”.⁴

Сучасник пише про польного геть-
мана Калиновського в 1651-му році: „Ка-
линовський вішав селян, четвертував,
палив повільним огнем. Не проминав і
Божих (православних) Церков, і нака-
зував здіймати церковні дзвони й пере-
ливати їх на гармати, виганяв православ-
них Священиків”.⁵

До загальної ненависті супроти всьо-
го католицького багато оливи долив лю-
тий ворог українського народу, князь
Єремія Вишневецький. Його зрадливе
поступовання всім було пам'ятне. Прадід
його, Дмитро Вишневецький, основник
Січі, і батько його, Михайло, були пра-
вославними, православним був і Єремія,
але, навчаючись у Львівській єзуїтській
Академії, молодий князь підпав під єзу-
їтські впливи, й Єремія кинув батьківську
Віру й став католиком, і то надзвичайно
горливим. Він мав свої великі маєтки в
Галичині, на Волині та в Україні, а особ-
ливо багато їх було в нього в теперішній
Полтавщині: в Прилуці, Лубнях, Ромні,
Лохвиці, і скрізь по своїх маєтках мо-
лодий неопіт будував костьоли та силою
заганяв до Католицтва та унії, і сильно

⁴ Літопис Величка т. I, ст. 41.

⁵ Літопис Самовидця, ст. 19.

переслідував Православ'є. Звичано, Ярему, як зрадника, ненавидів кожен, хто хоч трохи був свідомий свого рідного, а особливо ненавидило його українське Православне Духовенство, за що тепер, носячись вовком по Україні, він мстився з підкресленою люттю над православним Духовенством.

Так, увірвавшись у містечко Погребище, Ярема Священикам, „нічтоже со-грісшим”, свердлом повисвердлював очі...⁶

В 1648 році Хмельницький писав до польського сейму, що „пан Ярема Вишневецький по-варварському тиранив та мучив християн, і наказував навіть наших Священиків саджати на палю”.⁷

Коли на початку серпня 1651 р. війська Радзивіла окупували Київ, католики сильно пограбували місто, насилували жінок та дівчат. Особливо знущалися вони над православними Святинями, сліди чого позосталися в Києві й до сьогодні. Так, вони пограбували Братський козацький монастир, а чудотворну Братську Ікону Божої Матері зовсім понівечили.⁸

Коли в жовтні 1648 р. Хмельницький

⁶ Н. Костомарів, І. 327, 329, 331. Історія о презѣльной брани Богдана Хмельницкаго с поляки, вид. 1854 р.

⁷ Н. Костомарів, І. 359.

⁸ Там само т. II. ст. 409.

сблїг Львів, то католики знущалися в місці з православних українців (тоді у Львові уніятів ще не було). Таким знущанням особливо вславилися бернардинські монахи, що обманом вбивали українців, коли ті шукали захисту в їхньому монастирі. Згадувана вже "Історія с презьльної брани" розповідає таке: „Бернардинські монахи спорядили в суботу обіда, і поставили два столи: на одному їжа була скоромна, а на другому пісна. Католики в суботу постять, тому монахи, припрошуючи людей до їжі, казали: „Ходіть, хто з вас русин, відайте й їжте м'ясо, а хто поляк, тому їжа рибна з маслом". Православні, не прсчуваючи підступу, сіли за окремий від католиків стіл. Тоді монахи стали викликати їх по одинці, ніби хотять щось сказати, і виводили за ворота, а там, у глухому дворі, був колодязь, званий бардиги. Біля колодязя стояв бернардин. Монах підводив русина до колодязя й казав: „Ану поглянь туди!" Русин нахилив голову, а бернардин рубав його по шиї, і тіло зараз же скидав у колодязь. От уже декільки чоловіка таким чином пішли слідом за монахом, і ніхто не знав, що сталося з тим, хто вийшов перед ним. Нарешті русини занепокоїлися, і дехто встав і поглянув, що то роблять монахи. А довідавшись, усі русини з криком кинулись через стіни, і просто подалися в

козацький табір, де викликали загальний шал. Розгніваний Хмельницький грозився спалити все місто, але потім заспокоївся, і послав попередити всіх православних мешканців Львова, щоб рони в час штурму, яким він погрожував, заховалися по Церквах”.⁹

При кожній найменшій спосібності Хмельницький гостро протестував проти католицьких знущань над православним Духовенством. Так, 29 жовтня 1655 року в нього було польське посольство, і Богдан енергійно виговорював йому за знущання над Священиками.¹⁰

З бігом часу поляки-католики не спинювали своїх жорстоких знущань над православним Духовенством, і мордували його при кожній можливості, хоч і бачили, що це викликає також і підстану православних. В 1657-му році 22 січня Богдан Хмельницький писав до царя в Москву: „Ляхи вновъ въ Пинскомъ присудѣ монастыри попалили, православно-го Архимандрита Лещинскаго отца Юсифа (Тукальського) мало не убили, чернцовъ его побили на смерть”.¹¹

Повстання Хмельницького було підстаню католикам за довголітнє знущання з Православної Віри, тому бодай зрозу-

⁹ Н. Костомарів, т. II, ст. 25—26.

¹⁰ Н. Костомарів, т. III, ст. 214.

¹¹ Акты Южной и Западной России, т. VIII, ст. 395.

мілим було його руйнування всього католицького. Але польське панство при першій відповідній нагоді сліпо продовжувало свою попередню лінію, і руйнувало все, що православне. Оце головна причина, що на Сході слов'янства й досьогодні така глибока ненависть поміж православними та католиками-поляками.¹²

¹² Вол. А н т о н о в и ч: Що принесла Українї Унія, Вінніпег, 1952 р., — докладно подає знищення над православними.

VII.

УТИСКИ ПРАВОСЛАВІЯ — ГОЛОВНА ПРИЧИНА ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.*

1.

Польща нищила Українську Православну Церкву всіма силами.

Ми якраз переживаємо тепер 300-ліття найбільшої доби в історії України, тієї доби, що за своїм головним провідником, гетьманом Богданом Хмельницьким, зветься Хмельниччиною. Це справді була велика доба (1646 - 1657), яка цілком переродила і Україну, і її дальшу історичну ідеологію, і на все українське життя надалі мала й має глибокий вплив.

При вивченні Хмельниччини завжди на перше місце ставиться питання: які саме причини довели до такого небувалого повстання України проти Польщі, в границі якої вона входила? Що саме могло так глибоко захопити Україну, що повстав справді ввесь український народ? Чим саме можна було підняти на одчайдушне повстання всю Україну?

Питання це дуже важливе, бо під кутом його легше розуміти всю цю велику добу, всю Хмельниччину, легше зрозуміти, чому вона довела до Переяславської Ради 1654-го року.

*Цей розділ VII був написаний, як окрема праця, тому в ньому є повторення.

Більшість дослідників однозгідно правдиво вирішує цю справу: головною причиною повстання Богдана Хмельницького був тяжкий утиск Польщі на Православну Віру. Так вирішували це питання всі сучасники Хмельниччини, видвигаючи релігійні причини на перший план, так вирішує і більшість істориків пізніших, істориків об'єктивних.

І дійсно, утиски католицької Польщі на Православ'є були невпинні, а що далі, прибирали на силах все більше. Вони наростали з кожним королем, вони побільшувалися з кожним десятиліттям. Чавила на Православ'є вся Польща, всі можливі її класи: уряд, шляхта й Духовенство. Особливо великої сили прибрав католицький утиск на Православну Віру в XVI віці, коли на православних українців Польща кинулась справді всіма своїми силами.

Почалося з утисків на Віру, але незабаром воно захопило й соціальне та громадське життя. Коли стали тиснути Віру, то не була ж вона чимсь тільки ідеологічним та відірваним від життя: Віру Православну ісповідували живі українці, і їх почали всіма способами переслідувати, переслідувати в усьому, щоб змусити таки покинути Православ'є та перейти на Католицизм. Утиск Віри природно тягнув за собою різні соціальні утиски.

Року 1413-го 2-го грудня відбулася

т. зв. Горodelьська Унія Польщі й Литви, яка дала всі права тільки католикам; коли українець чи білорус хотів мати які права, мусів приймати Католицтво. Це був один з тяжких ударів на Українську Православну Віру. Але українці таки міцно трималися своєї Віри, хоч і почали втрачати свою інтелігенцію, яка, ради ласосщів панських, зраджувала рідному Православ'ю й переходила на Католицтво.

Горodelьська Унія 1413-го року, яка єднала Литву з Польщею, надавала литовським і „руським” (українським і білоруським) панам усі права, які мали поляки, але тільки тоді, коли вони ставали католиками. І власне з того часу починається тяжка й дуже сумна сторінка „руської” інтелігенції, частина її помалу зраджує Вірі батьків, кидає Православ'є й переходить на Католицтво, а незабаром такі відступники зраджували й народ свій, і ставали поляками. Головною політикою Польщі було — ополячити всіх неполяків своєї держави.

Та простий народ міцно тримався Православ'я, за що на нього посипались найрізніші громадські та соціальні утиски.

Коли в Польщі з року 1570-го появилися Єзуїти, вони перше виступали проти сектантів, але скоро побачили, що головна ворожа їм сила — в Православ'ї, яке не

бизнає Папи. І єзуїти кинулись всіма своїми силами на православних, поставивши собі ціллю перетягнути їх до Католицтва. У боротьбі проти Православія єзуїти помалу об'єднували все польське Духовенство, а через них і всю польську шляхту. І цим об'єднанням фронтом тиснули православних, відбираючи їм усі права до спокійного життя.

А Папа дуже зручно й уміло керував усією цією акцією, не даючи, щоб „схизматики” мали в католицькій Польщі якінебудь права. Польща завжди була найпокірливішою Папі державою, і вірно слухалася всіх його відкритих і таємних заряджень. Ніхто Україні не приносив і не приніс стільки кривди та ударів, як власне Римський Папа. І коли сучасні історики заховують це чи оминають, то вони не об'єктивні історики. Не забуваймо бо того, що в XVI-XVII віках Віра більше проймала всіх, як тепер.

А вкінці справа з непокірними „схизматиками” дійшла аж до Берестейської унії 1596-го року, запровадженої в життя з наказу Папи насильством польського уряду. Ця страшна подія потрясла всією Україною, і всю її поставила на ноги. І насправду це була страшна подія: кілька православних Єпископів, морально таки надто низьких, не питаючись ні народу, ні Духовенства, таємно під-

готовили „якусь унію”, і при допомозі Папи та польської влади стали силою гнати народ у цю унію.

Унія була страшною підступною думкою Папи, єзуїтів та поляків. Папа постановив скатоличити весь слов'янський Схід, але православна Москва і слухати не хотіла папських теревень. Осталася Україна, і Папа кинув на неї військо своїх єзуїтів.

А Польща вхопилася за унію з інших причин, — своїх державних. Думка була, що унія — переходова стадія, і що уніятів легко буде перевести на католиків, а потім і на поляків. А поки те буде, унія кидала „русина на русина”, і сильно обезсилювала український народ у Польщі. Замість набувати собі прав, тепер головню серед української інтелігенції та Духовенства пішли фоздори.

Маючи на думці через унію ополячити українців, Польща гнала їх в неї силою, як тільки могла: переслідуваннями, відбиранням церков, заборонаю Богослужб, відбиранням громадських прав і т. ін.¹

Уся Україна зненавиділа унію ще на початках її, тільки чекала відповідного часу, щоб виступити збройно проти неї. Український народ кипів не тільки про-

¹ Див. В. Антонович: Що принесла Україні Унія. Вінніпег, 1952 р.

ти поляків, але й проти уніятів, що наважились нищити батьківську Віру, щоб тим допомогти полякам перевести на католицтво весь український народ і зденаціоналізувати його.

Разом з утиском Віри більшали й утиски соціальні. Жити українцеві в Польщі ставало неможливим. У таку напружену годину досить було малого вогнику, щоб запалити весь український народ. Нарешті появився Богдан Хмельницький, — і запалала вся Україна, а з нею й Польща, і кров потекла сторіками.

2.

Яка була головна причина повстання Богдана Хмельницького.

Звичайно, причин повстання Богдана Хмельницького було багато: соціальні утиски Польщі проти православних не знали меж. Але кривди релігійні були найболючіші, і кожен розумів, що це з них випливають і кривди соціальні. Релігійна рана на православному тілі в українців в Польщі ніколи не заживала, хоч часом з поверхні ніби й затягалася. Ця рана вічно кривавилася, і підбурювала весь український народ проти поляків та їхніх вихованців - уніятів.

Наш найбільший історик Михайло Грушевський перший ясно поста-

вив питання, яка була головна причина повстання Хмельницького, і вирішив це так, що на перше місце поставив причини соціальні, національні й інші.² М. Грушевський необ'єктивно робить це, щоб переіначити свідчення сучасників, і шукає первопричин такі соціальних, хоч джерела ясно вказують на переслідування Православної Віри, як на первопричину.

Але своєї позиції М. Грушевський не витримує, і заявляє: „І не зважаючи на це все, першим окликом, під яким загреміло повстання, і з яким потім пішло воно в традицію, усе таки був оклик: „За Віру!“ Досить це несподівано по тім усім, що ми бачили вище (неповним зором, Іл.), але кінець кінцем не буде дивним, коли ми пригадаємо з одного боку — цілий ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території, дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередньо перейшла в повстання й війну Хмельниччини. З другого, візьмімо на увагу те, що з різних мотивів роздражнень і невдоволень, які підіймали людність проти польського режиму і шляхетського панування, релігійний мотив був найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкра-

² Див. його „Історія України-Руси“, Київ, 1922, т. VIII ч. 2, ст. 79-83.

ще міг служити для оправдання й освячення повстання в очах своїх і чужих.³

З легкої руки Грушевського й інших нові історики стали шукати першу причину повстання Богдана Хмельницького не конечно в релігійних утисках; так робить напр. Дм. Дорошенко⁴ й інші. Це цілком не відповідає дійсності, — як я подав вище, — першою причиною все були релігійні утиски, з яких логічно повставали й всякі інші утиски, як малі так і тяжкі.

Релігійні утиски чи утиски Віри, — це поняття дуже широке. У той час слово „Православна Віра” об’єднувало все духове життя нашого народу, — його культуру, його національність, його традиції й звичаї, його життя громадське й т. ін. І незабаром зо словом „Православна Віра” (або: Віра Благочестива) поєднався й соціальний стан її вірних. Поняття „Православна Віра” міцно поєдналося з назвою „руський” (українець), і поляки добре знали, що, винищуючи Православ’я, вони тим самим винищують і небезпечний їм український народ.

Сучасні історики уніяти часто або баламутять нам історію Хмельниччини,

³ М. Грушевський, т. VIII ч. II ст. 116-117.

⁴ Історія України, 1933 р., т. II ст. 8.

неправдиво освітлюючи її, або зовсім оминають питання утиску Православної Віри й ролі унії в ньому. Сучасні советські історики звичайно про Віру не пишуть ані слівця, бо їм писати про це заборонено. А навіть православні історики часто питання Віри, найголовніше в Хмельниччині, навмисне оминають, „щоб не вносити подражнення братам”.⁵

Такий стан вивчення найвеличнішої доби нашої історії не тільки шкідливий, але й грізний: Своя історія перестає бути учителькою українців. На своїх давніх помилках треба навчатися, щоб не повторювати їх, а не затаювати їх. А в науці це все не дає нам правдивого малюнку Хмельниччини, яка зачалася й всю Україну запалила одним тільки гаслом: „За Православну Віру, проти унії!”

3.

Сучасники Хмельниччини свідчать, що Богдан бився за волю Православ'я проти унії.

Український козацький Літописець „С а м о в и д е ц ь” докладно описав усі кривди, які терпів православний український народ від католиків поляків, і він

⁵ Напр. А. Яковлів: Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р., Нью-Йорк, 1954 р., — оминув релігійні справи, як основні, а тому ця праця — суб'єктивна.

„на першій місці поставив ворожнечу православних з уніятами, і прикροсті від ренегатів Православної Віри”, признає навіть Грушевський.⁶ Оце була перша причина повстання Богдана, — „ворожнеча православних з уніятами!”

„Самовидець” найкраще знав правдиві причини повстання Хмельницького, бо був самовидцем його, а свій Літопис написав десь року 1672-го, по 25 літах по ньому, коли вже можна було поглянути на Хмельниччину спокійніше. І він і виставив першою причиною повстання 1648-го року — утиск Православія.

„Самовидець” починає свою історію Хмельниччини правдивим ствердженням: „Початок і причина війни Хмельницького єсть єдино от ляхов на Православіє гоненіє і козаков отягощеніє”.⁷ І це Самовидцеве „єдино” тут багато промовляє нам.

Самовидець був сучасником і свідком тяжких кривд, які терпів православний народ від відступників уніятів та від поляків. Він пише: Для православних „у Вірі Руській була помішка велика від уніятів і жсьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волині, але і в Україні⁸ унія (за допомогою польської зброї)

⁶ Історія України-Руси, т. VIII ч. II ст. 81.

⁷ Там само, ст. 79.

⁸ Цебто на Київщині і в схід. воєвідствах.

почала гору брати. У Чернігові уніятські Архимандрити один по одному наставляли, по інших містах православні церкви запечатували. У тім уніятам помічниками були шляхта, уряд і ксьондзи, бо вже в Україні що город, то костюл був. У Києві теж не малий утиск чинили церквам Божим старожитним, — тодішній воєвода Тинкевич, а також єзуїти, домінікани, бернардини й інші монаші закони, наїздами й судами утісняючи Митрополита та науки в школах забороняючи. Чисто вже не відрізняли староруську Православну Віру від поганства, бо вже більше пошанування було якому паскудному жидові, аніж найліпшому християнинові русинові. А найгірше глузування та утиск народ терпів від тих, хто з Руської Віри прийняв Віру Римську”.⁹

Це страшне свідчення, але справедливе...

Королівський історик того часу, також сучасник і самовидець, В. Коховський, передає скаргу самого Богдана Хмельницького, і пише, що „благовидним приводом для повстання насамперед виставляється Грецька Віра, якій — казав Хмельницький — діялися гіркі зневаги від унії. Владичі ма-

⁹ Літопис Самовидця, видання 1878 р., ст. 11. У Грушевського, там само, ст. 80-81.

етності й маєтності чернечі повідбирані, Священики в пониженні, — уніяти, захопивши духовну юрисдикцію, прикладають їм ніж до горла. Де в яким куті зісталася ще правдива батьківська Віра, там єзуїтські проповідники пускають у рух різні наклепи. Усі благання православних на сеймах зістаються даремними, або відкладаються з одного сейму на другий, — сама згадка про Православну Віру викликає гнів... Нема границь гіркої неволі, а панування обрізаного жидівського роду робить її ще незносімною”.¹⁰

Це в високій мірі велике джерело, — сам королівський історіограф стверджує, що утиск Православія уніятами виставлявся найпершою причиною повстання Хмельницького.

Є ще одне сучасне джерело, — це „Історія козако-польської війни” С. Грондського, в якій докладно вияснено той гніт, який робився українському православному народові. Автор пише: „Щодо Грецької їх Релігії, то як траплялося якомусь панові з яких-небудь причин перейти на Римську Віру (а бувало це дуже часто), то й підданих змушувано до неї ж. А коли вони стояли при своїм, то церкви від них відбирано

¹⁰ *Annalium Poloniae climacteres*, 1683 р., т. I. ст. 25.

силою й на потреби Римської Віри обертано. Подекуди тіла православних померлих, що давно вже на порох потіли і тільки в цинових трунах переходувались, вивозилися з гробівців на інші (католицькі) місця. В інших всякими способами нахиляли понів до того, щоб вони чомалу перетягали народ на Римську Віру, за допомогою її унії, а кого не могли привести до того спокійними й ласкавими способами, того силою, забираючи непокірних до в'язниць, інших віддаляли від урядів, а на їхнє місце настановляли інших (Священиків), подібних убранням, але дуже відмінних наукою (цебто унії-я-тів), і всяку владу й суд над ними присвоювали собі, під намовами чесних патрів єзуїтів. Усе це надзвичайно дратувало всіх православних, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе це ярмо. Коли ця нагода трапилася, вони не упустили її, але, як то кажуть, обома руками за неї вчепилися”.¹¹

Чи можна ще ясніше подати перші причини, які довели Україну до повстання? Унія була цьому перша причина. Та унія, яку польський уряд, за допомо-

¹¹ *Historia belli cosacco - polonici*, 1789 р., ст. 29 і далі. Див. М. Грушевський, VIII. ч. II ст. 83.

гою католицького Духовництва та шляхти, силою накидав українцям, наміряючись тим перетягнути всю Русь-Україну в Католицизм, а вже тоді легко буде їх усіх ополячити...¹²

На початку червня 1648-го року в таборі Хмельницького побував московський посланець Климов, і він так описує намір повстання Хмельницького: „Усіх ляхів побити в Польщі й Литві за те, що Віру Православну ламали й багато православних побивали та силоміць до лядської Віри приводили”.¹³

Або ось ще страшний документ. Януш Радивил, гетьман Великого Князівства Литовського, року 1653-го написав до Волоського Господаря Василя (а той цього листа переслав своєму швагрові Богдану Хмельницькому): „Кровопролиття велике має бути. Бій буде останній: або полякам погибель, або Русі. Якщо переможуть поляки, тоді вкінць загине рід, і Віра Руська, і вся Україна ступошена буде, і в ній оселяться з радістю й користю погані. А коли переможуть козаки, то коруна Польська буде в підданстві”.¹⁴

¹² Див. про це докладно: Проф. В. Антонович: Що принесла Україні Унія, Вінніпег, 1952.

¹³ Акты Ю. З. Россіи, т. III., ст. 216.

¹⁴ Акты Ю. З. Россіи, т. III., ч. 337. Воссоєдинение, т. III., ст. 264.

Оце основа Хмельниччини, і тоді кожен розумів, про що йшло обидвом ворожим сторонам. І уніятське Духовенство було по стороні польській.

Ось так свідчать сучасники про причини повстання Богдана Хмельницького. І всі вони найголовнішою причиною ставлять релігійні утиски католиками православних, докладніше — утиски від розбуйавілих уніятів. Цебто, — унія з Римом довела до повстання всього українського народу з Богданом Хмельницьким на чолі.

Уніяти в той час вірних мали дуже мало, або й зовсім не мали, — до унії належали деякі Єпископи та деяке Духовенство. Але все таки ці уніяти при допомозі польського уряду таки захоплювали собі церкви та монастирі, хоч і без вірних. З наказу польського короля, напр. в Чернігівськiм Монастирі сидів Архимандритом Кирило Транквіліон. Року 1643-го король польський призначив помічника й заступника цьому Архимандритові Кирилові й писав: „Маю відомість, що в усій області Чернігівській нема жодного уніятського монастиря, і Свята Унія міститься в одній тільки особі велебного Отця Кирила Транквіліона”. Король зробив ці призначення, з огляду на старий вік о. Кирила, „аби з його смертю Чернігівська

Архимандритія не попала в руки схизматиків”...¹⁵

Такі випадки, звичайно, хвилювали всю Україну!

Так розуміли Хмельниччину всі сучасники, так розуміли й розуміють цю справу об'єктивні дальші й сучасні історики, — на всіх повстання гетьмана Хмельницького робило враження війни за Православну Віру проти унії.

М. Грушевський подає ще кілька свідчень випадкових свідків: „Запорозькі черкаси б'ються за Віру”, пише в листі один чоловік з В'язьми, побувавши в Білорусії. „Сварка й бої з поляками й Литвою у черкасах вийшла за Віру”, пояснює інший, що мав звістки з Вильні. „Ляхи б'ються з запорожцями за Віру”, оповідає жидок з Дорогобужа. „Кажуть, що за Віру у козаків з поляками така війна, і перед тим була в них така війна”, пише з Ригі німець своєму знайомому до Пскова,¹⁶ і т. п.

Отже, як бачимо, у широких верств сучасної Хмельниччині людности не було сумніву, за що саме повстав Хмельницький, — за Віру Православну проти утисків католиків, а головне — проти дошкульної унії.

¹⁵ Архив Ю. З. Россін, ч. 1 т. VI ч. 311. М. Грушевський, т. VIII ч. 2 ст. 89.

¹⁶ М. Грушевський, т. VIII ч. II ст. 116.

4.

**Утиски Православної Віри перед
Хмельниччиною не спинялися.**

М. Грушевський, не ввійшовши глибше в психологію причин Богданового повстання, пише таке: „У дійсності, в тім десятилітті перед Хмельниччиною релігійне життя українське, хоч, розуміється, не стелилося рожами ані трошки, все таки було занадто далеке від таких напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рушити народ до повстання”.¹⁷

За Грушевським те саме повторює й Д. Дорошенко: На час перед Хмельниччиною „релігійні суперечки, які ще так недавно потрясали цілим життям Речі Посполитої, особливо по її українських та білоруських землях, тепер майже затихли після компромісу 1632 року”.¹⁸

А події показують, що було зовсім не так, як подають ці історики, та й насправді нема жодних підстав твердити, ніби перед повстанням багато затихло, — це була тиша перед бурею, бо релігійні знущання ніколи не забуваються. Та це й сам Грушевський ствердив, показавши тут же на стор. 84—88, що виробляли поляки та уніяти проти православних перед Хмельниччиною.

¹⁷ Там само, т. VIII ч. II ст. 83-84.

¹⁸ Історія України, 1933 р., т. II ст. 8.

Крім цього знаємо, що Митрополит Петро Могила, скликаючи Духовенство до Києва 1640 р. на Всеукраїнський Собор, писав у запрошенні, що Собор скликається через великі гоніння на Православних.¹⁹

Що перед Хмельниччиною не було жодного релігійного спокою, про це виразно свідчать безперервні втікання нашого козацтва на схід, на землі московські, особливо по більших невдачах на рідній землі, і Москва охоче приймала таких втікачів і допомагала їм.²⁰ Це було грізне явище!

Не менше грізним і показним було втікання в Московію цілих великих православних монастирів, які через уніяцькі переслідування не могли працювати вдома, — вони кидали рідні землі й утікали в чужину, аби тільки не мати цього нестерпного переслідування й вічного страху. Утікають не тільки з Правобережжя, але навіть з Полтавщини. Так, року 1638-го втік у Московію Ігумен Прилуцького Густинського монастиря Василій, а з ним 70 ченців. По цьому втекла Ігумена Прилуцького По-

¹⁹ С. Соловьевъ: Исторія Россіи, 1894 р., т. X ст. 1490.

²⁰ Д. Багалій: Очерки изъ исторіи колонизаціи степной Украины Московскаго Государства, 1887 р. Див. ще С. Соловьевъ: Исторія Россіи, т. X ст. 1490-1491. Див. ще Іларіон: Полі-

кровського монастиря Єлисавета з 35 черницями.²¹

Так уже перед Хмельниччиною уніятські переслідування готували реальну Переяславську Раду.

Утиск православних під Польщею ніколи не спинявся, а з часу Берестейської унії 1596-го року він іще подесятерився. Жити в Україні стало неможливим, і багато українців утікали в Московію. А вкінці вся Україна повстала проти унії під проводом Хмельницького.

5.

Сам Богдан Хмельницький завжди підкреслював, що Україна повстала за волю Православної Віри проти унії.

Сам гетьман Богдан у своїх розмовах з поляками та в своїх листах часто підкреслює релігійні переслідування українського народу, і припинення цих переслідувань ставить на перше місце своїх вимог.²² Так, у листі 1647 р. до коронного гетьмана Потоцького Хмельницький описує, що виробляв староста Чигиринський Чаплинський, який силь-

тична праця Богдана Хмельницького, Париж, 1947 р., ст. 64-65.

²¹ С. Соловьевъ, т. X ст. 1490.

²² І л а р і о н: Політична праця Богдана Хмельницького, Париж, 1947 р.

но кривдив не тільки селян та козаків, але й Православних Священиків: „Де йому трапиться бачитись з православним Священиком, то він ніколи не оставить його, не збездістивши, волосся й бороду не вирвавши і палкою ребер не перелічивши”...²³

Особливо в розмовах з московськими посланцями Богдан Хмельницький завжди підкреслював тяжкі утиски від польського уряду та від уніятів, які терплять православний український народ.²⁴ На цій головно основі велися й переговори Богдана піти „під високу руку московського царя”.

Богдан Хмельницький, як тонкий дипломат та політик, дуже любив найрізніші перемови з поляками, часто посилав до них посольства, часто листувався з ними, і те саме робили йому й поляки.²⁵ І кожного разу Хмельницький виразно підкреслював полякам, що він бореться за волю Православної Віри свого народу та для знищення унії.

Так, по Корсунським бої, в половині

²³ С. М. Соловьевъ: Исторія Россіи, 1894 р., т. X ст. 1562.

²⁴ У виданні „Воссоединение Украины с Россіей” 1954 р., т. I-II-III багато листів Б. Хмельницького зо скаргою на утиски православним і кривди від уніятів.

²⁵ Див. Митрополит Іларіон: Політична праця Богдана Хмельницького, Париж, 1947 р.

червня 1648-го року Богдан Хмельницький вирядив до Варшави до короля своє посольство, якому була дана писана Інструкція, на що саме мають скаржитися королеві, і в ній читаємо: „Найгяріше просимо за Духовенство Грецької Релігії; просимо, щоб ця Релігія ні в чому не була порушувана, щоб усі ті святі Церкви, що були силою обертені в унію, — у Люблині, Красноставі, Сяноці, Володимирі, по всій Литві й скрізь зоставалися в своїй давній волі”.²⁶ Але козаки не застали вже короля Володислава IV, — він помер, а сейм, як звичайно, нічого не хотів зробити козакам.

Коли зібрався конвокаційний сейм у Варшаві в 1648 році, справа Православної Віри стала бойовою справою. Усі Посли Київського Воевідства, а також Воевідства Волинського, рішуче вимагали, „щоб унія була знесена, і щоб тільки Грецька та Римська Віра оставалася”.²⁷ У сеймі кипіло поміж шляхтою польською й українською, але православні не зріклися від своїх вимог.

Дуже гостро стала вся ця справа знищення унії й на наступному елекційному сеймі, й забрала багато часу. Поляки

²⁶ L. I. Rudawski: *Historiarum Poloniae*, Варшава, 1755 р. N31.

²⁷ В. Липинський, ст. 72.

боронилися, й не погодилися ні на які права для Православія.²⁸

Листопада 17-го 1648-го року був обраний новий польський король, Ян Казимир. Є звістка, що він, ще будучи королевичем, посилав до Хмельницького Юрія Немирича й обіцявся, що коли Хмельницький його підтримає й він стане королем, то буде боронити Православну Віру та права козацтва.²⁹ Хмельницький цьому повірив, хоч не мав на те показних підстав, бож Ян Казимир був уже в той час єзуїтом та кардиналом, а це зовсім не пророкувало його доброго ставлення до Православія, що потім і сталося.

Було чотири кандидати на трон польського короля: два сини покійного Володислава IV, Карл і Казимир, а також князь Седмиграддя Ракочі та король Швеції. Богдан Хмельницький з великими погрозами став за Казимира, і той був таки обраний, хоч польське панство його не хотіло. Це була основна помилка всієї церковної політики гетьмана Хмельницького, яка жорстоко помстилася на всій його праці. Хмельницький міг і повинен був підтримати кандидата не поляка і не католика, і тоді

²⁸ В. Липинський, ст. 73.

²⁹ Акты Южной и Западной России, т. III. ст. 285 .

всі справи Православної Віри й знищення унії, а може й незалежність України, пішли б зовсім інакше.

Богдан відразу спинив тоді свої військові дії, з приводу чого сучасник їх пише: „Тоді поляки шепталися, що певно Бог послав на Хмельницького сліпоту, коли з великими силами (він був тоді під Люблином) він не тільки не взяв столиці і не вкрив попелом усієї Польщі, але навіть ухилився від військових дій”³⁰...

Новий король Ян Казимир зараз по своїх виборах прислав Хмельницькому листа, в якому обіцяв, що він поверне козакам усі їх давні лицарські права. „А щодо унії”, — писав король, — „то ми теж хочемо задовольнити ваше прохання належним чином”. Отримавши такого листа від самого короля, Хмельницький зараз же, в Острозі, видав свого універсала до польської шляхти в Україні. „Я хочу” — писав гетьман, „щоб ви за волею й приказом Його Королівської Величності, не задумували нічого злого проти нашої Грецької Релігії та проти ваших підданих”³¹...

Коли до Хмельницького, до Переяслава, прибули польські королівські

³⁰ L. Rudawski: *Historiarum Poloniae* 1755 p., стр. 25.

³¹ *Supplementum ad historica Russiae, Petropoli*, 1848, 185—187.

комісари, то він на підпитку грозив їм 23 лютого 1649 р., між іншим: „Виб'ю з ляхської неволі, ввесь український народ... Спершу я воював за свою шкоду та кривду, тепер воюватиму за нашу Віру Православну!”³²....

На початку 1649-го року Запорізьке Військо подало новому королеві петицію, в якій домагалася: „Щоб саме ім'я унії було скасоване, а позоставили тільки Грецький та Римський Закони, так як то було за злуки Руси з Польщею (1569 року). Владики, що хочуть зоставитися в Законі Римському, хай здорові при нім зостаються, віддавши Русі Закону Грецького (відняті) соборні Церкви грецькі та стародавні фундації. І коли зостануться тільки два Закони, Римський і Грецький, як давніше було, то не буде загибелі християнських людей, братів наших, через унію, а без неї всі будемо жити в згоді”.³³ Така була всенародня ненависть до унії!

Взагалі, вся українська шляхта домагалася покінчити з унією й дати Православію спокій. Року 1650-го Київська шляхта зібралася в Житомирі на сеймику, й склала інструкцію своїм послам на сейм, щоб усі Костьоли в Україні були

³² Н. Костомарів, II. 73.

³³ Памятники Киев. Ком. 1898 р. т. I, ст. 332 і Липинський, ст. 244.

обернені в Церкви, „Бо й так пустою стоять”.³⁴

Воевода Адам Кисіль, провідник православних українців у Варшавському сеймі, не раз був зневажений у цій обороні батьківської Віри. Католики склали на нього пасквіля, в якому висміювали:

Не міг чорт унії
З схизматиком стравити, —
Мусів кисіль посолити
І хмелем приправити.³⁵

Року 1650-го 1-го листопада Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким склав у Чигирині листа до шляхетського Волинського сеймику, а в ньому писав, щоб шляхта на Варшавському сеймі домогалася, „щоб усі Церкви з Владицтвами й добрами (силою відібрані уніятами) віддані були, і ті Церкви, що на Костьоли обернені, і добра, від Церков одібрані, щоб повернуті були, і унія з них щоб була знесена, як нам у Пунктах Зборівських єсть обіцяно. Дорога нам Отчизна наша, але Віра прирощенна дорожчою мусить бути, за яку ми все охоче вмирали. Ми домагаємось, щоб з Церков наших унія, якої ніколи перш не було, була знесена, і щоб Церкви всі на-

³⁴ Опис Актової Книги Київ. Центр. Архіву, ч. 19, ст. 40. В. Липинський, ст. 73.

³⁵ В. Липинський, ст. 76. Архив Чарторийських, кодекс 417 л. 124.

ні й добра церковні, які ще в неволі знаходяться, нам, народові руському православному, віддані були. Панове ж уніяти, що чужого гвалтом посіли, хай одступлять, бо предки наші Віру Святу боронили, горла свої накладаючи. Польські Війська й руські Війська Запорозькі ставали (до бою), а не уніятські, — про такі й не чути було!”³⁶

Так сам Богдан ствержує, що уніяти не помагали йому в повстанні.

Коли Б. Хмельницький сильно побив Польщу, то 15 лютого 1649-го року був складений і підписаний Переяславський Трактат, і перші два його пункти були такі:

„1. Ім'я, і пам'ять, і слід унії, котору на Русі широко видим, нехай не будеть.”

„2. Римським Костелам до времени, а уніятський не бути зараз”.³⁷

Ці два перші пункти, які повторюються і в пізніших трактатах, ясно показують, за що саме бився весь український народ, за що знялося полум'ям повстання Богдана Хмельницького:

— Щоб зникли ім'я і пам'ять, і слід унії!

³⁶ В. Липинський, ст. 70-71, за рукописом Архіву Чарторийських, ч. 417, л. 117; його ж *Z dziejów Ukrainy*, 1912 р., ст. 543—544.

³⁷ Памятники Киевской Комиссии, т. I, ст. 111 і 61. Див. Костомарів: Богдан Хмельницький, т. II, ст. 75-76.

Це було власне те, на що можна було підняти всю Україну, чим можна було запалити її до збройного повстання. „Не хочемо унії!” це був крик усієї уніятами й поляками скатованої України, і це треба мати на увазі кожному дослідникові Хмельниччини, коли хоче бути об’єктивним, а не фальшувати історію. Без цього зовсім незрозуміла буде Переяславська Рада 1654-го року.

За місяць до своєї смерті, Великий Гетьман знову офіційно висловив свої погляди на церковну справу в Україні. Якраз тоді до Богдана приєдналася вся Пінська шляхта, й 20 червня 1657-го року вона склала в Чигирині писану присягу: „Во ім’я Пресвятої Тройці, Отця, Сина і Святого Духа. Присягаємо, — волі Віри як Православної Грецької, так і Римської Католицької, якби хто з ворогів на них наступати мав, одностайно з Військом нашим Запорозьким ми й нащадки наші будемо боронити. Унію, і всякі інші чужі Віри, нам і Війську Запорізькому противні й ворожі, повинні викорінювати одностайно ми зо всією братією нашою”.

28 червня 1657-го року гетьман відповів на це своїм актом, в якому заявив: „Чужі секти й унію, як причини великого зла, постановляємо обопільно викорінювати, не відмовляючи одначе до-

ступу до ласки нашої тим духовним (уніяти), які, пізнавши правду, і з відданням належного Митрополитові Київському послуху, добру покуту учинять і будуть мати за собою гаряче прохання й рекомендацію нашого Духовенства”.

Цікаво підкреслити повну релігійну толеранцію Великого Гетьмана, записану в цьому офіційному акті: „В обрядах Римської Віри жодної перешкоди Ми й потомки Наші і все Військо Запорізьке чинити не будемо, ані нікого примусом до Віри Православної Грецької навертати, як і записів давніх і свіжих на Костьоли відбирати й нищити не повинні, крім тих, які видерті з православних маєтків і які повстали з кривди убогих православних”.³⁸

Отож, як бачимо, Хмельницький завжди підкреслював і в своїх розмовах з військом чи народом, і в своїх перемовинах з польськими послами, що він воює за волю Православної Віри та за знищення унії.

³⁸ В. Липинський, ст. 13-15, з польських рукописів Архіву Чарторийських у Кракові ч. 2446 л. 75-77 і ч. 2105 л. 31.

6.

Об'єктивні історики ствердили, що ціль повстання — воля Православної Віри й знищення унії.

Як історики старші, так і об'єктивні історики нашого часу, всі однозгідні, що головною причиною повстання Богдана Хмельницького була всіма зненавидження унія. „Велике українське повстання 1648-го року, — пише В. Липинський, — було викликане страшенним національним роздраженням, а з погляду тодішніх українців—національним утиском, який проявлявся головним чином у тому, що Польська Річпосполита, в інтересі керуючих нею шляхетсько-магнатських кругів, стала протегувати релігійну унію, обмежуючи зразу в правах, а потім безсистемно намагаючись винищити непевне з державно-національного (національне—в ті часи ставало синонімом катол.) польського погляду, українське Православ'є. Поступово-опортуністичний український рух, який у формі релігійної унії хотів політично помирити українські національні домагання з тодішніми польсько-католицькими тенденціями, викликав серед української нації незвичайно гостру, і зараз по своїй соціальній структурі міцну й здорову православно-монархічну ре-

акцію. І тоді, коли унія була рухом виключно інтелігентським . . . , то православна реакція зібрала коло себе всі прив'язані до старої національно-державної традиції класи”.³⁹

Те саме твердить В. Липинський і в новійшій своїй праці: Повстання Хмельницького „власне проти уніятів у першій мірі всім своїм вістрям, усією своєю розмаховою енергією в духовій сфері зверталось”.⁴⁰

Це так твердить об'єктивний історик-католик!

7.

**Це Папа Римський перешкодив, щоб
Хмельницький повстанням добився
свого заміру.**

І коли б не Рим, не Папа, історія України пішла б зовсім іншим шляхом: Унія була б спинена, і Україна не опинилася б під Москвою! . . .

Але Папа Римський ужив усіх своїх впливів, і до знищення унії не допустив. Ціль повстання Хмельницького не досягалася своїми засобами, і Богдан змушений був проситися „під міцну руку” Московського царя.

Ось цікавий приклад, як Папа Римський допомагав полякам нищити на-

³⁹ Україна на переломі, ст. 18-19.

⁴⁰ Релігія й Церква в історії України, 1925 р., ст. 48.

них українських козаків. Свідок посвідчив, що “до польського короля посилав Папа Римський свого Кардинала з тим, щоб король з козаками мирився, і їм хоч би й десять раз присягнув, а потім їх, козаків, усіх вимордував... А той гріх він, Папа, бере на себе”...⁴¹

Це страшний документ, і він не єдиний, і про все це тодішня Україна знала!

За три дні до вибуху повстання Хмельницького, 12 березня 1648-го року папський нунцій доносив з Варшави в Рим про унію, заспокоюючи Папу: „Унія руських схизматиків з Апостольським Престолом і Королеві, і Польській Республіці дуже бажана в багатьох відносинах і по багатьом причинах. Канцлер казав мені, що коли складеться ця унія, як ми всі сподівались, то еретики стратять усю свою сміливість, і їхні думки на сеймі зовсім не будуть братися під розвагу. Що це правда, доказують ті великі зусилля, яких приклали еретики, щоб відмовити православних від конгресу, на якому мала бути проголошена унія, мабуть передбачаючи велике ослаблення й велику шкоду, що можуть виникнути для них з установа цієї святої унії.”⁴²

⁴¹ Посольський Приказ, Зносини з Польщею, 1 лист 128, оригінал. Воссоединение, т. III, ст. 260.

⁴² Акты Южной и Западной России, т. III, ст. 180.

А року 1651, коли вся Польща загорілася війною, до короля Яна Казимира прибув папський легат Іоан де Торес, Єпископ Адріанопільський. Через цього легата Папа прислав своє благословення й повне відпущення гріхів кожному, хто піде на війну проти православних українців, проти варварів козаків.

Папа прислав ще королю дорогу мантию та освяченого меча, прикрашеного дорогоцінним камінням.

Це надзвичайно сильно підбадьорило поляків, і скрізь відбувалися зачепні релігійні процесії, немов перед хрестоносним походом. По всіх костьолах правилися врочисті Служби про перемогу над українцями за честь Католициста. Війна приймала виразний релігійний характер.

Так Папа Римський готував Богданові й його Війську Запорозькому трагедію Берестечка.

8.

Папа Римський своєю унією загнав Україну під Москву.

Зносини Богдана Хмельницького з московським царем були часті. Богдан розпучливо скаржився цареві року 1653, 22 квітня, що поляки „людей невинних так мужеського, як і женського полу, великих і малих, вирубали, Церкви східні до основ понищили, а потім і Духов-

них до смерти нестерпною мукою замучили. Бачучи таке гоніння на Віру нашу Православну і на Церкви Східні насилля, Бога Всемогучого на поміч покликавши, постановили ми піти проти тих іновіроців, щоб хоч оборонити бодай українські Доми Божі та саму столицю Київ, і не дати їх на наругу... А нині к Вашому Царському Величеству послів наших посилаєм, низько до лиця землі чолом б'ючи, щоб Ваше Царське Величество, яко Цар Православний, не попустив Віри нашої Православної і Східних Церков на наругу"...⁴³

Це страшний крик усієї України устами Богдана Хмельницького!...

Писав іще Богдан, що поляки „Церкви Божі, которі в Договорі написані, віддати не віддали, а которі небагато і віддані з унії, ті знову обернені під унію”.⁴⁴

На всі ці скарги московський цар 22 червня 1653-го року відповів Богданові Хмельницькому, що „Ми, Великий Государ, возревновали о Бозі великою ревністю, і побажали, щоб Православна Віра в вас не була витята... ізволили вас прийняти під нашу Царського Величества високу руку, і щоб не були ви посміховиском”...⁴⁵

⁴³ Акты Ю. З. России, т. VIII, ч. 38/1, ст. 362-363.

⁴⁴ Воссоединение, т. III, ст. 268.

⁴⁵ Акты Ю. З. России, т. X, ч. 1.

Оце дійсні причини, які довели до Переяславської трагедії 1654-го року!...

Усі переговори Хмельницького з Московією велися головно й найперше в площині оборони Православної Віри від переслідування поляків-католиків, і власне це був найсильніший мотив цареві Олексію Михайловичу вмішатися в уся цю справу. Року 1649-го до Богдана Хмельницького, до Переяслава, прибуло царське посольство на чолі з Василем Унковським. Посол заявив, що цар бажає успіху козакам, „коли справді причина їхнього повстання сама тільки Православна Віра; в противному разі радив покоритися прежерщачій владі.”⁴⁶

1 жовтня 1653 р. в Москві нарешті зібрався Земський Собор, щоб вирішити справу кількарязового прохання Богдана Хмельницького зо всім Військом Запорозьким оборонити їх від переслідування католиків. Хмельницький скаржився цареві, що „пани Рада та вся Річ Посполита повстали на Православну Віру Грецького Закону, і на святі Божі східні церкви, відхиляли запорозьких козаків від правдивої Православної Віри, неволили до своєї Релігії, запечатували церкви Божі, наvertsали на унію, і робили православним такі наруги та образи, яких не роблять навіть над еретиками та жидами”.

⁴⁶ Костомарів, т. II. ст. 63.

А потім у Земському Соборі читали, „як українці озброїлися за Віру Православну й змусили поляків погодитися знищити унію, але ті не виконували своїх договорів та своїх присяг. Цар запропонував королеві польському пробачити за образу його царської честі, коли польський уряд помириться з козаками на умовах Зборівського Трактату й знищить унію, та король і пани відмовили в цьому й знову почали воювати з козаками.”⁴⁷ На основі всього цього Земський Собор постановив оголосити Польщі й Литві війну, — за Православну Віру проти унії.

Історична Переяславська Рада 8 січня 1654 р. ввесь час ґрунтувалася головно на справі Православної Віри проти унії. Це було основою промови Хмельницького на цій Раді, який сильно напирав на те, що „православний християнський цар східній одного з нами Грецького Благочестя,⁴⁸ одної Віри; ми з Православієм Великої Русі одне тіло Церкви, що має головою Ісуса Христа”. Народ на площі на промову Хмельницького кричав: „Ліпше нам померти в

⁴⁷ Полное собрание законовъ Россійской Имперіи, т. I., ст. 298-301, 306-308.

⁴⁸ Благочестя — це Православіє, а благочестивий — це православний. Див. Іларіон: Благочестивий — це православний, „Віра й Культура” 1954 р. ч. 9.

нашій Благочестивій Вірі, аніж дістати-ся ненависнику Христа, поганину!”

Переслідування Православної Віри католиками було тоді ж основою й промови царського посланця, боярина Василя Бутурлина. Він казав: „Цар і чути не хоче, щоб ви, єдиновірні нам православні християни, були в останньому поруйновані, а благочестиві церкви в запущенні та в нарузі від латинян!”...⁴⁹

І взагалі, глибше вивчення історії ясно показує, що це головню унія, разом з польськими утисками, кинула український народ в обійми Москви. Релігійні утиски на православних у Польщі були такі тяжкі, що це вони звернули очі народу в бік Москви, а вже Богдан Хмельницький мусів іти за бажанням народу. І справедливо твердить проф. В. Антонович: „Католицький і становий фанатизм польської суспільности допомагав політичному приєднанню України до Росії. Тільки деяка нерішучість російської влади в половині XVII століття була причиною, що справа цього з'єднання, та й сама справа існування церковної унії, не були рішені дорешти ще тоді.”⁵⁰

З усього вище поданого ясно, хто саме пхнув Україну під Московського

⁴⁹ Н. Костомарів, т. III, ст. 123-130.

⁵⁰ Проф. Вол. Антонович: Що принесла Україні унія. Вінніпег, 1952 р., ст. 17.

царя, — пхнула унія, і пхнув Папа, що цю унію боронив, бо король польський, розбитий дощенту, вже погодився був знищити її...

Переживаємо час, коли минає 300 літ від великих дій Хмельниччини. Появляється тепер багато статей, появляються й книжки про ту велику добу. Але цю першу причину повстання Богдана Хмельницького, і про те, що саме пхнуло Богдана під Москву, — про унію ніхто ані слівцем не згадає...

Авторів цих писань можна поділити на три групи:

1. Підсоветські писання, — про справи Віри ані слівцем не згадують, бо це заборонене в них.

2. Уніятські писання, — про справи Віри замовчується, або пишеться невідповідне, бо вони ще й тепер боронять ту унію, проти якої повстала вся Україна з Богданом Хмельницьким на чолі.

3. „Дипломатичні” писання православних — про унію ліпше не писати, щоб не образити „братів уніятів”...

За що саме боровся Богдан Хмельницький — замовчується...

І таким чином фальшується історія найважливішої доби нашої, — Хмельниччини...

Хто ж постоїть за Тебе, розп'ята Віро Православна?...

VIII.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ В ДОГОВОРАХ.

Перемагаючи збройно поляків, гетьман Хмельницький зараз же пильнував упоряднити свої осяги в певному писемному договорі, і в усіх його трактатах основою були питання Православної Віри. Правда, загальною рисою в усіх писемних договорах з поляками завжди було те, що вони їх так само ніколи не виконували, як не виконували й своїх словесних приречень. І це була найбільша помилка всієї політики Хмельницького, — що він занадто довіряв і покладався на договори й перемови з поляками. Розбивши поляків під Жовтими Водами та під Корсунем, Богдан Хмельницький склав з ними вигідний для України Переяславський Трактат 15 лютого 1649 року. Власне в цьому Трактаті найвиразніше відбилися головні цілі повстання Хмельницького, бо на першому місці стояло те, проти чого повстала тоді вся Україна: знищення унії. Ось дослівні виписки з цього Трактату:

1. Ім'я, і пам'ять, і слід унії, которую на Русі широко видим, нехай не будеть.

2. Римським костелам до времени, а уніятським не бути зараз.

3. Митрополита Київський, по Примасі польськом, первое місто нехай імієть.

4. Между Русью воеводи, каштеляни і ініе от благочестивих тубильці нехай будуть.”¹

Це були ті козацькі вимоги, що червоною ниткою проходять по всіх їхніх трактатах з поляками, як головні, це були вимоги всього повсталого народу, це були підвалини самого повстання. І це є заповіт Великого Богдана всім наступним поколінням!

За півроку, по славних перемогах Хмельницького над поляками під Збаражем та Зборовом, був підписаний самим королем Яном Казимиром т. зв. Зборівський трактат 9 серпня 1649 року. Це було найбільше осягнення зброї Богдана Хмельницького, хоч у справах Віри нового тут не багато. Про них тут знаходимо таких три пункти:

„8. Щодо знищення унії як у Короні, так і в Великому Князівстві Литовському, також щодо цілоти Церков та маєтків, які до них здавна приписані, буде зроблена постанова на сеймі в присут-

¹ Памятники Киевской Коммисіи, I. 111, 61. К о с т о м а р і в, II. 75-76.

ності й за бажанням Отця Митрополита Київського та всього Духовенства. Його королівська величність бажає, щоб кожен міг вільно користуватися правами й вольностями своїми, й дозволяє Отцю Митрополиту Київському засідати в сенаті.

9. Всі посади й чини в воевідствах Київському, Брацлавському та Чернігівському його королівська величність обіцяє роздавати надалі тільки тамошнім дворянам Грецької Віри, за силою попередніх прав.

10. Отці єзуїти не мають права перебувати в Києві та в інших містах, де є упривилейовані українські школи, але мусять конче перейти в інші місця.”²

Скликаний для затвердження цього договору сейм увесь був рішуче проти нього, але формально таки затвердив його з криками й образами. Ясно було, що виконувати цього договору ніхто не буде, що й виявилось таки раз.

В силу цього Зборівського Трактату до Варшави приїхав Київський Митрополит Сильвестер Косів зо своїм вищим Духовенством, щоб зайняти в сенаті кров'ю здобуте йому місце, і попрова-

² Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ, т. III. No. 143.

дити, згідно з цим Трактатом, справу знищення унії. Але католицький Єпископат 12 січня 1650-го року зняв у сенаті голосну бучу проти того. „Сидіти й думати зо схизматичьким Духовенством,” — кричали вони, — „це велика образа Римо-католицькій Вірі! За це нас у Римі назвуть оборонцями розколу, і Папа кине прокляття на все Королівство...”

На це розсудливі світські сенатори протестували: „Непотрібно отці духовні непокояться: постанови сенату залежать не від самих духовних, але й від світських. Україна приєднана до Королівства на умовах збереження її прав духовних і світських, а Київський Митрополит є Примаєс Української Церкви. Зрештою, в нас засідають кальвіни й лютерани, а між нами є поважні особи Грецької Віри, і вони не роблять зла, навпаки, — подають для отчизни добрі ради.”

Але католицький Єпископат не здався: „Ми терпимо диссидентів та схизматиків, бо вони, як світські люди, подають голоси в справах батьківщини, не торкаючи питань релігійних; інша річ духовні, чи то диссиденти, чи то схизматики. Вони не повинні бути з нами. Володислав Ягайло допустив був на нараду гусита, що прибув з Чехії, — тоді

кардинал Олесницький вийшов з сенату й наклав на Королівство інтердикцію. Після такого прикладу чи можемо ми дозволити брати участь з нами голові відступників, неприятелю св. Отця?”

На це світські відповідали: „Цього вимагає Трактат, — він складений з королем та його комісарами. Чи вже ж ми покажемо приклад найбільшого віроломства, і на перших порах порушимо Збірівський Договір, і при тому в такому важливому пункті, — відносно Релігії? Цим ми дамо Хмельницькому повід до нової ворожнечі, чого, може бути, він тільки й бажає. Український народ прив'язаний до своєї Православної Віри й поважає своє Духовенство. Митрополит людина поважна й розумна, він не стане робити проти отчизни. Навпаки, отримавши право, що йому належить, він стане для нас закладником спокою, буде вдержувати український народ у послуху Речі Посполитій. А коли б він виявив яку злобу супроти отчизни, в такому разі ми можемо відмовити йому.”

А ще інші додавали: „Нам треба бо-дай для виду приголубити руського каплана, а другого разу він сам не захоче добиватися цієї честі.”

Католицьке Духовенство таки ні за що не здавалося, й кричало далі: „Збірівського Трактата складено в час не-

безпеки, з неспбхднoсти, тому він не повинен порушувати стародавніх прав римськo - католицькoгo Духoвенства. Хіба король має право робити постанови, які зневажають святу Католицьку Віру? Ніколи, ніколи схизматик не дочекає, щоб сидіти йому з нами! Інакше ми покинемо сенат"...

Польський король Ян Казимир поставився до цієї справи по-езуїтськoму, й заявив папськoму нунцієві, який в імені Риму також протестував проти допущення українськoгo православнoгo Митрополита в сенат: „В Зборівській Умові не окреслено, котрий саме Митрополит має дістати місце в сенаті: православний, чи уніятський"...

Провідник православних, воевода Київський Адам Кисіль докірливо заявив королеві, що Митрополит Косів ображений незатвердженням Зборівськoгo Трактату сеймом, що козаки знов повстануть, що Хмельницький зо злoсти утопить Митрополита в Дніпрі. На це король відповів Киселеві: „Нехай Митрополит заспокоїться... А ні, — я сам утоплю його в Вислі, або накажу порізати на кавалки"...³

Побачивши таке, сенатор Адам Ки-

³ Так доносив нунцій Папі в Рим, див. „Сборникъ Кіев. Ком." вип. II ст. 75, 82.

сіль, відомий з своєї поміркованости й згідливости, поспішив з сенату до Митрополита, і все йому розповів. „З часом” — радив він, — „поляки заспокояться й змушені будуть таки виконати потрібне, а тепер я бачу, що вони сильно ожорсточені. Уступімо їм цього разу, бо інакше вони справді образять голову Православія в самому сенаті, а тоді повстане гірша ворожнеча”...

Митрополит Сильвестер був людина спокійна, стара, — він послухався цієї ради, тихо виїхав з Варшави.⁴ Цим справа Віри була програна, і унія осталася не знищена.

Але в останній день праці сейму, 12 січня 1650 року король Казимир видав таки апробацію, що затверджувала права Православної Церкви. Київській Митрополії верталися її Єпархії: Луцька, Холмська та Вітебська, сполучена з Мстиславською, що вважалися тоді вакантними. В Єпархії Перемиській православному Єпископові верталися лише декілька монастирів, але по смерті тодішнього уніятського Владики він повинен був забрати собі всю Єпархію. Київському Митрополитові, на знак почеси, давалося право передносити Хреста по всіх його Єпархіях. Православ-

⁴ Н. Костомарів, т. II. Ст. 201-203.

ним верталися всі Церкви, відібрані для уніятів, що мали бути їм повернені ще за короля Володислава IV, дозволялося відновляти погорілі храми.⁵

16 січня король видав універсала, яким повідомляв усіх, що сейм затвердив Зборівського Трактата. Затвердив, але нічого не виконав: унія так і позо-сталася й надалі не знищена, Митрополит не сидів у сенаті... Поляки одурили всіх!

⁵ Там само, ст. 203-204.

IX.

БОРОТЬБА ЗА ЗБОРІВСЬКИЙ ТРАКТАТ.

Тяжкою ціною, бо ціною річок крові, здобув Хмельницький Зборівський Договір 1649-го року, і він був безумовно занадто малою відплатою поляків за їх катастрофальну поразку. Але поляки, як показала найближча будуччина, не думали виконувати постанов цього Трактату, підписаного на полі бою з необхідності, хоч козаки завзято домагалися його проведення в життя.

Відразу виявилось, що сам король, з наказу Папи, зовсім по-єзуїтському поставився до виконання підписаного ним Трактату: одне говорив і писав, а зовсім інше робив. Папа через свого Варшавського нунція гостро й енергійно запротестував проти Зборівського Трактату, і цим знівечив його, а з ним і спокій Польщі та України. Король став запевняти нунція, що Зборівський Трактат нестрашний. Наприклад, щодо місця українського Митрополита в сенаті, то „в Трактаті не зазначено, котрий саме Митрополит має дістати це місце в сенаті: православний чи уніятський”. Згідно з Трактатом єзуїти виганялися з України, а їхні школи з Києва, але король заспокоював: „Єзуїтські школи бу-

дуть забрані з Києва, але тільки на п'ять миль від міста"¹. Очевидно, це не віщувало нічого доброго, і так справді й сталося.

У Варшавському сеймі 12 січня 1650 року зчинилася ціла буря, коли дійшло до Зборівського Трактату. Сейм змушений був таки затвердити Трактата, але всім було видно, що виконаний він не буде. Це сильно сполошило всю Україну, а Богдана змушувало шукати помічі в сусідів, а найперше — в царя московського.

На початку 1650 р., коли 16 січня король Казимир універсалом повідомив, що Зборівський Трактат затверджений, Хмельницький послав до нього посольство й листа з подякою за це затвердження, але додав, що Варшавський сейм не допустив Митрополита Сильвестра Косова на свої збори, і тим не дав змоги припинити релігійні непорозуміння, а тому козацтво знову просить, щоб, згідно зо Зборівським Договором, унія була конче знищена, а всі церкви й церковні маєтки, силою відібрані від православних, якими володіють уніяти в силу попередніх королівських привилеїв, були, по смерті їх, негайно повернені православному Духовенству, щоб не було жодного роз'єднання в Православній Вірі."²

¹ Сборникъ Киев. Ком., т. II ст. 75, 78.

На це король у травні 1650 р. неясно відповів між іншим: „Щодо унії, то Київський Митрополит говорив з уніятами в присутності Єпископів, а щодо Єпархій і Церков, то король уже більше зробив, як обіцяв.”² Звичайно це були голі слова та викрути, бо ж на ділі нічого зроблено не було.

Коли польське панство почуло про ці переговори Хмельницького, воно кричало: „Чи видано таке? Хмельницький сміє вимагати знищення унії, і то від кого? Від короля католика! І король приймає такі посольства!”⁴

У грудні 1650 р. відкрився в Варшаві сейм. На нього явилось посольство Хмельницького, і знову домагалось того самого: „**Просимо, щоб унія, давня причина всього злого, була цілком знищена як у Короні, так і в Князівстві Литовському, й усі Єпископії, Катебри, Церкви були повернені, щоб панове унії надалі нічого собі не присвоювали лукавством та хитрощами, і щоб Віра наша не терпіла жодних утисків. Православне Богослуження повинно відправлятися вільно по-стародавньому за своїми обрядами по всіх містах Корони й Великого Князівства Литовського.** Духовні й світські пани Римської

² Памятники Киевской Комиссии, II 3. 9-18.

³ Н. Костомарів, II. 227.

⁴ Н. Костомарів, II. 228.

Віри в маєтках, як королівських, так і дідичних, не повинні змушувати собі до покори духовних нашої Руської Віри, брати з них данину й десятину з церковних маєтків. Як буде знищена унія в Короні та в Великому Князівстві Литовському, то уніяти повинні негайно повернути неуніятам всі Єпархії, Катедри, Церкви, землі та маєтки, а хто виявиться непослушний, того за конституцією треба судити й карати жорстко. Священники давньої Руської Релігії повинні користуватися такими ж правами, як і римо-католицькі, не підлягати світським законам, а військові не повинні займати в них стоянок. Просимо вернути до Львівської (православної) Катедри село Перетинське, а Галицькій капітулі село Кцелів, згідно з привілеєм князя Льва, її основника.

Доносимо Вашій Величності, що український народ терпить великі утиски від панів духовних та світських. Просимо покірливо, щоб вони не мстилися. Коли ми з ласки Вашої Величності одержимо окрему лінію, то просимо, щоб і за цією лінією наші духовні і вся Україна (Русь) були вільними при своїх урядах, щоб від уніятів не було жодного утиску, бо ж по чужих землях ніде не робиться такого утиску та переслідування Віри, як у нашій землі.”

Тоді ж прибула на сейм депутація й

від воеводи Адама Киселя, який вимагав, що треба заспокоїти Хмельницького, — конче знищити унію. Кисіль писав: "Покликаюся на тих, що були з мною разом під Зборовом: тоді відбулася безумовна постанова про знищення унії. Гетьман запорозький інакше й не хотів миритися, як тільки з умовою, щоб присягнули на це король та всі ми. Я ледве відхилив присягу й відклав знищення унії до розмов про це з Митрополитом. У Києві з великими перешкодами я допровадив справу до того, що питання про Віру стало питанням про маєтки церковні. Я пропонував розрізнення маєтків: щоб по померлих уніятах маєтки діставалися неунітам, а при живих — щоб неуніти чекали, й тоді я мало не позбавився життя. А що дане й дозволене на сеймі, те не виконане. Простий люд хвилюється. Я завжди бажав і бажаю, щоб Україна була в одності з Польщею, але не бажаю, щоб вона нищилась. Коли **ввесь народ встає на клич проти унії, а проти народу стоїть якийсь там десяток-другий духовних осіб**, ради церков та сіл, — скажіть, ради Бога, що краще: віддати церкви й села, яких набереться не більше двадцяти чи тридцяти в тих Єпархіях, чи, ради цих церков, нехай тисячі костьолів будуть поруйновані!"...⁵

⁵ Jakub Michalowski, 1864, 586—587.

**А Д А М К И С І Л ь (1580—1653),
В О Є В О Д А К И Ї В С ь К И Й (1649—1653),
о б о р о н е ц ь П р а в о с л а в н о ї В і р и .**

На ці вимоги козаків й на розсудливого листа воеводи Адама Киселя сейм надзвичайно захвилювався: „Ім не подобається унія, а нам не подобається схизма, — кричали подратовані пани в сеймі. Нехай відмовляються безумної науки свого схизматика, Патріярха, посвяченого бусурманською владою, — нехай поєднуються з Західньою Церквою, і назвуться правовірними”...

Кричали незадовільно про це так само й у сенаті: „Козаки домагаються **знищити унію, джерело й початок зла...** В угоду залятому ворогові ми повинні насилувати своє сумління й ширити помилки. Унія українців з Римською Церквою установлена в національному синоді й затверджена св. Отцем. Нехай так і лишиться!”⁶

Таким чином постанова Зборівського Трактату 1649 р., здобута великою українською кров’ю, підписана самим королем і затверджена сеймом, не виконувалась. Польща явно обманювала український народ, і не думала виконувати своїх приречень: унії не нищила, і пхала Україну в руки Москви...

Весною 1652-го року, по Білоцерківському трактаті, Богдан Хмельницький вислав у Московію нове посольство, і розпучливо писав до царя: „Пожалій нас, Государю православний, зми-

⁶ Там само, 1863, т. 1. 211.

лосердися над православними Божими Церквами й над нашою невинною кров'ю! Поляки нічого не виконують, про що з нами постановили: Святих Божих Церков, які обіцяли вернути нам з унії, не віддали, та ще обертають на уніятські й ті, що полишалися в нас. Вони завзялися викорінити Православну Віру в нашому народі, а для того зібрали на нас свої коронні війська. Вони насміхаються над Свяतिною, мучать православних християн духовного й мирського стану, і чинять такі жорстокості, що Вашій Царській Величності й слухати буде жаль.”

Звичайно, поляки чекали тільки зручного випадку, щоб Зборівський Трактат відкинути. Випадок знайшовся: 20 червня 1651-го року через зраду татар козаки були розбиті. І тут же під Берестечком польські політики й військовики радили, що далі робити з українцями, і, як свідчить Освенцім, постановили: „Всю старшину й знатних бунтівників під меч пустити, а Віру Православну знести”.⁷ Але через рік козаки вщерть відплатили полякам за Берестечко Батігським боєм 29 травня 1652 року.

Домагання знищити зненавиджену унію й далі не сходило з вимог і планів

⁷ Костомарів, т. III, ст. 6.

⁸ *Diaryusz St. Oswięcima*, ст. 344. Див. ще „Арх. Юго-Запад. Рос.” ч. III т. VI ст. 39.

Богдана Хмельницького та всього українського народу. У червні 1653-го року Хмельницький постановив ще раз вплинути на розум поляків і послав до короля посольство на чолі з Київським полковником Антоном Ждановичем. У козацькому листі писалося: „Просимо покірливо, щоб на будуче Його Величність король зволив зберігати Зборівський Договір, виданий Запорізькому Війську. Щоб наші українські Церкви й монастирі, згідно з правами їх, позостались недоторканими з своїми маєтками, **а унія щоб була знищена**, як у Польському Королівстві, так і в Великому Князівстві Литовському.”⁹

Від себе Жданович додав, згідно з умовою з Богданом, ніби Хмельницький хоче їх віддати в рабство туркам, але вони, козаки, zostались би під королем, але тільки при умові, що король виконає Зборівський Договір і знищить унію.

Усе це викликало тільки велике обурення на зборі панів. Коронний гетьман Потоцький схопив булаву й крикнув: „Зброєю, зброєю я дам відповідь на ваші дурні й варварські вимоги!”¹⁰

Питання унії, взагалі Православної Віри заторкнув також і царський посол боярин Репнін-Оболенський, що прибув до короля до Львова з Москви 20 лип-

⁹ Памятники Киевской Комиссии, III. 3. 54-56.

¹⁰ Н. Костомарів, III, 77.

ня 1653 р. Посол заявив, що цар готовий забути польські провини супроти нього, „коли король і панове Рада вернуть православним Церкви, що силою віддані на унію, надалі не будуть переслідувати православних і помиряться з ними по Зборівському Договору.”¹¹

На це пани відповіли повною ігноранцією Зборівського Трактату: „Унії король не може знищити без порушення присяги (?). Під Зборовом він ніколи не обіцяв (!), щоб люди одної тільки Руської Віри, а не й уніти жили в Польщі... Причиною ворожнечі й повстань зовсім не Грецька Віра, яка в Польщі ніколи не була переслідувана (!), а заборона козакам робити свавілля, грабіжі та кривди в сусідніх землях, без чого козаки не можуть жити.”¹²

Так поляки виконували свої писемні недавні приречення, власноручно підписані королем!

Цього ж питання торкнулися й трохи пізніш, при переговорах з Львівськими депутатами під час облоги Львова в жовтні 1655 року. Генеральний писар Іван Виговський сказав посланцям: „Місто Львів, знаходячись під владою поляків, буде завжди терпіти утиски, і католики не перестануть переслідувати

¹¹ Полное собрание законовъ Російской Имперіи, I. 298

¹² Там само, 299.

нашу Православну грецько-руську Віру. А ми не попустимо, щоб наша Віра де-будь переслідувалась!"

І справді, львов'яни добре це знали. Змушений Зборівським Договором, король Ян Казимир 12 лютого 1650 р. видав православним львов'янам грамоту, в якій давав їм волю, вернув Катебри, Церкви та церковні маєтки православному Духовенству, і дав право вільного друку Львівському Православному Братству. А по Берестецькій поразці всі ці права були православним відняті,¹³ хоч, коли король вертався з бою через Львів, вони вітали його з „побідою над ребелянтами”...¹⁴

Так починалась боротьба за Зборівський Договір. Хмельницький, своїм звичаєм, робив основну помилку: замість того, щоб послати на Варшаву збройні відділи, як голосно вимагало від нього військо, і говорити з королем та його сеймом гарматами, він посилав тільки посольства й листи, в яких завжди „покірливо просив”. . . Результат був сподіваний: поляки нічого не виконали: унії не знищили, а Православ'я переслідували.

¹³ Н. Костомарів, т. III. ст. 209-210.

¹⁴ Проф. І. Огієнко: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р., ст. 87.

Х.

НАСЛІДКИ ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СПРАВАХ ВІРИ.

Зборівського Трактату, як бачимо поляки не виконували, і тільки шукали нагоди, щоб його зовсім знищити. Козацька поразка під Берестечком дала таку нагоду, і довела до нового Білоцерківського Договору 16 вересня 1651 року. Про Віру § 6 цього Трактату говорить так: „Релігія Грецька, яку ісповідує Військо його королівської милости Запорізьке, також Собори, Церкви, Манастирі і Колегіум Київський повинні позостатися при перших правах згідно з стародавніми привілеями. Коли хто під час бувших смут випросив на власність який маєток церковний чи приналежний Духовенству, то таке право власности ніякої сили мати не може.”¹

Білоцерківський Трактат був вимушений поразкою козаків під Берестечком, і він вертав Україну до того стану, в якому вона була до революції 1648 року, і чотирилітнє пролиття крові йшло на марне: унія була не знищена, нових прав Православію не дано. Польща була сліпа й фанатична, і сама пхала

¹ Памятники Киевской Комиссии, II. 3. 112-139.

Хмельницького під Москву. Так і сталося.

Умови, на яких Україна поєдналася в 1654 р. з Московією, говорили, що Духовенству забезпечуються недоторканими всі його попередні права.² Хмельницький подав цареві Олексію Михайловичу свої договірні пункти, які всі цар прийняв, і в них 13 та 18 торкалися Церкви, а саме:

„13. Права, надані ізвічне князями й королями Духовенству й світським людям, щоб ні в чому не були порушені.

Государ звелів пожалувати: Бути по тому.

18. Про Митрополита мають згадати, як будуть переговорювати, і про те послам нашим даний устний наказ.

Государ наказав і бояри приговорили: Митроплитові на маєтки його, якими тепер володіє, видати жалувану грамоту.”³

Як бачимо, Хмельницький не звернув належної уваги на церковні справи в своїх договірних пунктах з Московією, сподіваючись, що православний цар не буде тиснути Православну Церкву, а між тим недалеко будучність показала зовсім інакше, несподіване. Правда, у цих договірних пунктах Богдан Хмельницький мислив Українську Церкву, як

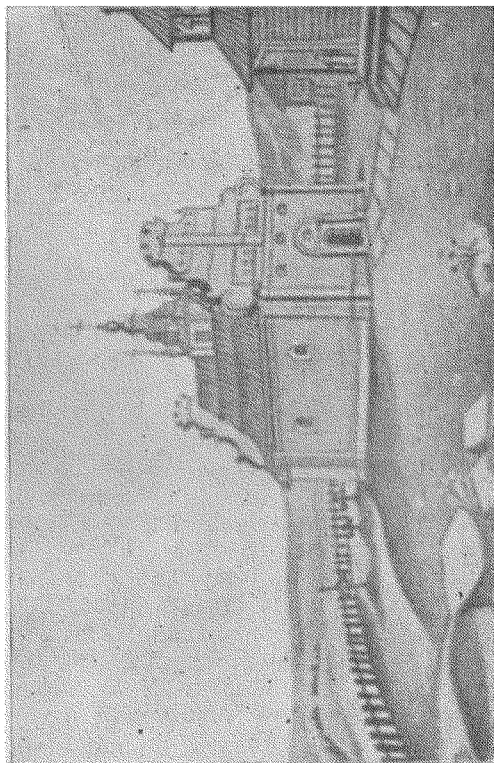
² Н. Костомарів, т. III, ст. 129.

³ Н. Костомарів, т. III, ст. 146-147.

Церкву зовсім від Москви незалежну, і сама Церква міцно обороняла свою незалежність аж до 1685 року, і була під зверхністю Патріярха Царгородського. Але життя показало, що Хмельницький в цьому основно помилився: не можна ж єднати народ, не єднаючи й Церкви.

Незадовго до своєї смерті, десь у літі 1657 р. Богдан Хмельницький скликав у Чигирині Козачу Раду, а на ній зробив перегляд усієї своєї праці. На цій Раді Хмельницький говорив між іншим і таке: „Відомо вам, браття, як під польським ярмом страждала Мати наша, Православна Східня Церква. Позбавлена свого Богослуження, утискувана латинством, вона мовчки стогнала... Нарешті відвідав нас Бог ласкою Своєї благодаті, і подав нам руку помічі, як колись Ізраїлю в Єгипті. І вернулося нам перше благочиння нашої Церкви, і звільнився від тяжкого й соромного рабства народ український. Відомо вам і те, з якими трудами, шкодами, бідами й литтям крови сталося це визволення Православної Церкви й батьківщини від людського ярма!...⁴ Хмельницький спокійно міг тепер сказати: „Нині відпускаєш” у церковних справах бодай для частини України. Він не передбачував, що одне ярмо в будучності заміниться на друге...

⁴ Н. К о с т о м а р і в, III. 252.

Давня церква (1653 р.) Богдана Хмельницького в Суботові.

Богдан Хмельницький був людиною високо релігійною, охоче будував Церкви по Україні, і багато прикрашував їх. У своїм хуторі Суботові поставив він нову Церкву 1653-го року, і в ній і ліг на вічний спочинок.

Хмельницький підняв повстання, і цілих 10 літ бився в 34 боях з поляками за знищення розкладової унії та за права Православної Церкви. На жаль, Польща не зрозуміла наказів часу, і допровадила Україну до московських рук, а сама незабаром докотилася до поділів. Усьому цьому причиною була злопам'ятна унія...

Хмельницький наділяв Церкви й Монастирі різними маєтками, й управлював їх своїми грамотами, чому Духовенство ставилося до нього з повним довір'ям і надією. І в тім повстанні, яке охопило тоді всю Україну, Духовенство, як ми бачили, пішло нога в ногу зо своїм народом, і кров'ю своєю боронило батьківську Православну Віру. Не воно винне, що остаточної волі для своєї батьківської Віри таки не здобуто було, й унія не була знищена, за що лила кров уся Україна під проводом Великого Гетьмана.

І все це руйнувало Україну, і не давало їй сили боротися за свою самостійність.

XI.

УКРАЇНЬСЬКА ІМІГРАЦІЯ В МОСКОВНУ.

1. Давня імiграція в Московію.

Українське переселення на північ, у Московщину, власне кожучи, ніколи не спинялося, — ішло воно з давнього часу починаючи, і на нових часах кінчаючи. Історія України часто складалася так, що її населення не раз мусіло втечею до сусідів рятувати життя своє. І власне на північ це втікання найчастіше було, бо там сидів народ одновірний.

Це переселення українців у Московію завжди збільшувалось по тяжких ворожих нападах, коли треба було конче рятуватися. Напр., багато українського народу втекло на північ, шукаючи порятунку від татар у XIII столітті.

Коли в XIV столітті Україну окупувала Литва, то вона Православної Віри народу спочатку не займала. Але скоро сама Литва прийняла католицтво від Польщі, і за намовою її стала силою накидати католицтво й Україні. І з того часу не стало спокою в Україні, бо релігійна протиправославна боротьба ніколи тут не припинялася. А по невдалій Флорентійській греко-римській унії 1439-го року Папа запалив увесь Схід.

Українці жахалися і католицтва, і унії, а що Литва й Польща своїх утисків не спиняли, то рано розпочалося і втікання українців в Московію, де панувала Віра Православна, і за саму цю Віру ніхто звичайно не переслідував.

Накидання католицтва та унії литовською й польською державною владою сильно відбивалося на всій історії Сходу, і вкінці завалило і Литву, і Польщу, а Україну кинуло в обійми Москви. Знесилений усякими насильними уніями з Римом український народ року 1654-го на Переяславській Раді голосно заявив: „Волимо під царя московського православно!“ Це був звичайний вислід польської релігійної політики.

Я коротенько розповім тут, як утікання українців на Московію doprowadило до Переяславської Ради 1654 року. Не буду спинятися на дрібних фактах, — розповім хоч про видатніше. Утікання в Московію „сірого” люду було тоді часте й звичайне, але часто бувало і втікання осіб видатних, які змушені були через католицькі насилля в Литві та в Польщі втікати з рідного краю, і віддавати всі свої сили на користь одновірної Московії.

Ось перед нами — Волинський князь Дмитро Б о б р о к, — він через утиски Православної Віри в Литві на Волині, у другій половині XIV ст. змушений був

покинути свою Волинь, і подався на службу до московського князя Дмитрія Донського. На Москві Боброка добре прийняли, і він оженився з сестрою князя Дмитра. Це власне Боброк удачно напав на татар, і вирішив 8 вересня 1380-го року славу Куликівську битву, якою Москва скинула з себе татарську неволю.

І взагалі слава Куликівська перемога 1380 р. сталася завдяки також і українцям, бо їх привели в Московію литовські князі на допомогу проти татар, привели головню з Чернігово-Сіверської Землі. А ім'я волинського українця князя Боброка позосталося славним не на рідній землі, з якої він мусів утікати перед католицизмом, а на землі чужій.

А року 1408-го в Московію втікло кілька українських князів та бояр, і привели з собою цілий полк чернігівців, сіверців, стародубців і ін.¹ І всі втікали, аби не тратити своєї Віри Православної, бо жити під Литвою через її релігійні утиски ставало неможливим.

Року 1480-го та 1482-го великі татарські орди напали на Україну, і страшно її поруйнували. Папа римський, довідавшись про таке, вирішив, що це зручний час добити Україну, і захопити

¹ А. Козаченко: Борьба украинского народа, 1954 р., ст. 13.

її під свою владу, для чого Папа тиснув на Литву та на Польщу. Наслідком цього багато видатних українських людей змушені були покинути Україну й втікати від католицизму в Московію. Про це один тогочасний краківський канонік писав: „Русини (цебто українці) не піддаються жодним намовленням, і приймати католицизму не хотять. Як тільки Великий Князь Литовський почав навертати русинів до єдності з Римською Церквою, то князі й провідники їхні з лютістю поспішали втікати й передаватися Московському Князеві, оборонцеві їхньої схизми”.² Це було втікання перед наслідками обманної Флорентійської Унії 1439-го року, яку литовські й польські князі намагалися перенести в Україну. Унії не прищепили, але кращих синів України вигнали в Московію.

Відомі князі Більські, Федір та Семен, року 1482-го задумали були збройно боронити свою Православну Віру, і виступили проти Литви та Польщі. Але повстання не вдалося, і князі Більські мусіли передатися князеві Московському. Наприкінці 1599-го року Семен Більський просив Московського князя Івана III заступитися за Православну Віру, бо в Литві „пришла велика

²К. В. Базилович: Внешняя политика Русского Государства XV века, М. 1952 р., ст. 440. А. Козаченко, ст. 16.

нужа о Греческом Законі". Більські переїхали до Московського Князя, а це потягнуло й інших чернігово-сіверських князів. І весною 1500-го року до Московії перейшли українські міста: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путівель і ін. зо своїми землями.³ Литовська й польська протирелігійна політика до основ руйнувала Україну.

До цього додаймо, що князі Більські дуже багато зробили для розвитку й скріплення Московії. Через насильне запровадження католицизму мусіли покинути рідну землю й віддати сили свої Московії. Це були сильні застереження і Литві, і Польщі, але вони їх не розуміли, і продовжували тиснути Православ'є.

З тієї ж причини князі Глинські, Василь та Михайло, що володіли містами Глинськом та Полтавою, також на початку XVI ст. повтікали в Москву, і зробили для неї дуже багато. Дочка Василя, Єлена Глинська, року 1526-го вийшла заміж за вел. князя Московського Василя III Івановича, і породила сина, що пізніше став царем Іваном IV Грозним, — через матір він українського походження. По смерті Василя III (1533 р.) Єлена правила Московією до своєї смерті, до 3 квітня 1538-го року.

Розлючена такими втіканнями, Лит-

³ А. Козаченко, ст. 17.

ва пішла війною на Московію, але справу зараз прогнала, і року 1503-го сама відступила їй Чернігово-Стародубське та Новгород-Сіверське князівства, а також міста Любич на Дніпрі та Путивль на річці Сеймі. Таким чином Московія наблизила свої кордони до самого Дніпра, і дорога з Росії на Київ уся опинилася в руках московських. Це мусіло сильно вплинути на всі дальші українсько-московські стосунки, як торговельні, так і політичні.

Ще з самого початку залежності України від Литви, — як ми бачили, — вона почала католичити її. А по Люблинській Унії 1569-го року вже Польща повела відкриту війну проти української незалежної культури, — проти її мови, звичаїв та Православної Віри найперше. Усе, що не було польське, переслідувалось. Усе це ставило український народ проти Польщі та проти католицизму з пізнішою унією. І все це штовхнуло український народ кидати свої рідні землі, і втікати в Московію.

2. Торговельні зносини України з Московією.

Через намагання окатоличити Україну, і Литва, а пізніше Польща стали забороняти православним ремесла та торговлю, і положення православних

стало надзвичайно тяжке. По містах тоді існували т. зв. цехи, що все тримали в своїх руках. І уряд польський зарядив, що православні не можуть належати до цехів, — можуть бути тільки „партачами” (робітниками приватними).

Року 1609-го православні українці м. Львова подали свою скаргу до сейму. Вони писали: „Утяжені естесьмо ми, народ руський, ярмом над єгипетську неволю, же нас без меча, але горій ніж мечем, с потомств вигубляють, заборонивши нам пожитков і ремесл обходов вшеляких, чим би толко чоловік жив бути могл, того не волен русин на прироженой землі своєї руської уживати в том то руськом Лвові”¹ Це крик зболілої душі під натиском польського католицтва . . .

Але українці мусіли рятуватися, і рано кинулися на торгівлю з Московією. Москва добре розуміла, у чому істота справи, і завжди українсько-московську торгівлю підтримувала, а це звертало очі українців на православного царя, що все заступався за них, яких чавили поляки.

Торгові зв'язки України з Московією були сильні і великі як на Сході, так і на Заході, і ця торгівля давала добрі

¹ „Чтенія в Общ. Н. Літоп.”, Київ, 1891 р. кн. 5, ст. 209-210.

заробітки українським купцям.² Київ сильно зростав, бо торгівля з Московією провадилася через нього.

Кияни вільно торгували з Чернігово-Сіверською Землею, а також з південними російськими землями. Вільно їздили для торгівлі навіть у Москву. Українські купці завжди їздили в Московію на великі ярмарки, і навпаки, — росіяни завжди їздили на ярмарки, напр., до Києва, Бара й ін.³

Які сильні були торговельні зносини України з Московією, ясно свідчить те, що в Україні завжди високо стояли московські рублі. Король польський Володислав IV року 1634-го підтвердив місту Києву привілей, що при державних розплатах беруться до його скарбу і московські рублі.⁴

Через торгівлю, у тому і з Московією, сильно вирости старі наші міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Ромен і ін. Зросли через це й нові міста: Полтава, Лубен, Канів, Черкаси, Гадяче, Кременчук, Прилука, Борисполь і ін. Молоде місто Ніжин стало відігравати велику

² І. Крип'якевич: Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., Київ, 1953 р., ст. 12.

³ А. Козаченко, 54.

⁴ Акты Ю. и З. России, т. X., ст. 635—641, Спб. 1878 р.

ролю в торгівлі, переважно з Московією.⁵

Польща бачила зріст подніпрянських міст, бачила й зріст українсько-російських торгових зносин, але реально не могла цьому перешкодити. А її утиски цих зносин тільки дратували українське населення, та побуджували його втікати в Московію, де православним за саме Православ'є не робили утиску.

3. Наступ католицизму все збільшувався.

А поляки своїх наступів на Православну Віру не спиняли, а по 1596-му році, коли вони, „для знищення Руси”, запровадили т. з. унію з Римом, вони свої переслідування подесятерили.

Жити православному в Польщі ставало неможливим. Український шляхтич скаржився в 1620 р. на Варшавському сеймі: „По великих містах православні церкви позапечатовані, церковні маєтки поруйновані, у монастирях замість монахів поляки держать худобу. Із православних монастирів поляки поробили корчми. Придивіться ще до зневаг та до нечуваного утиску, які чиняться у Львові. Хто ісповідує Грецьку Віру і не переходить на унію, той не може проживати в місті, той не може користатися

⁵ А. Козаченко, ст. 53-54.

мірами ліктя й кварти, того не приймають до цеху. Не дозволяють проводити за церковним обрядом тіло померлого православного, мешканця міста”.¹

Так скаржаться українські послы на сеймі в Варшаві. Але їм завжди була одна відповідь: хочете жити, то приймайте унію. „Схизматиків” нам не треба!

Хто не хотів приймати унії з Римом, тих просто забивали. „Львівський Руський Літопис” десь 1630-го року, напр., розповідає таке: „Польський пан Лаш, до Києва шедши, містечко Лисянку на самий день Великодній, вшитко вистинал як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людей невинних, биле би тілко русин був, забивали”.²

Так свідчить літописець, який вірно записував, що діялося в Україні.

І щό було робити, куди було податись? На рідній землі українцеві не було життя перед поляками та уніятами.

І люди стали втікати в Московію, і ця дорога ставала все ширшою та звичайнішою.

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, ст. 55-56.

² Том III., ст. 86-88.

4. Українське Духовенство втікало в Московію.

Вічні переслідування католиків, а ще дошкульніші уніятів, переслідування, які робилися за допомогою польського уряду, а то й польського війська, допровадили до того, що українське Духовенство стало помалу втікати в Московію, де його звичайно не займали.

І Духовенство стало безперервно втікати в Московію. Утікали поодиночі, утікали й групами. А то втікали й цілі монастирі. Московський уряд розселяв Духовенство по українських осадах, давав їм землі, утримання та церковні книги. А монахів розсилав по монастирях. І кожен, хто поселився в Московії, давав знати про це додому, і закликав до себе.

Року 1622-го Архимандрит Ісайя Копинський посилав у Москву своїх монахів зо скаргою на страшні переслідування від поляків, які терпить Православна Церква. „І нам від польського гоніння тепер нема де голови прихилити”, скаржився Копинський, що року 1631го став Київським Митрополитом. Він вів переговори з Москвою, щоб переїхати туди, писав цареві, що через польські утиски Православної Віри „ба-

гато-хто хотять перебратися в Москву”.¹

Року 1624-го серпня 24-го дня, Митрополит Київський Йов Борецький своєю особистою грамотою просив московського царя Михайла Федоровича зглянутися над Православною Церквою, і заступитися за неї, бо вже більше терпіти не можна. „У державі великого короля польського, — писав Митрополит, — примножилась злочестива уніятська, від апостатів Церкви Святої Східньої, ересь. І уніяти поклонилися тому, кому ніколи наші батьки не кланялися, і перемінили прабатьківську Східню Віру на латинську Західню новину, і відступили від передань Св. Отців. Вони стали проти Істини, і підняли всякі гоніння на православних, хто не хотів іти за їхніми нечистотами. А найбільше переслідують нас, православних Єпископів, — повиганяли нас від Престолів, від міст і від монастирів наших, і аж до крови озброїлися на Святу Православну Віру, Вівтарі Господні осквернили, церкви православні на латинський обман обернули. Просто кажучи: уніяти всесильно, за допомогою державною, меча на православних нагострили”.²

І Митрополит Борецький, через свого посланця, Єпископа Ісаакія Бори-

¹ „Воссоединение” України с Россней”, т. I, ч. 16.

² „Воссоединение”, 1954 р., т. I, ст. 47.

с к о в и ч а, запропонував московському цареві взяти Україну під свою руку... Борецький був видатний український патріот, і виходу іншого він не бачив, щоб спасти Україну...

Сам Луцький Єпископ Ісаак Борисович був вигнанець, — фанатик уніят Єпископ Луцький Єремія Почановський силою вигнав його з Луцьку.

І з цього часу й розпочалися часті зносини Київської Церкви з Московською. Звичайно, в Москві добре розуміли вагу таких зносин, і не жалували дорогих дарунків. Син Митрополита, Андрій Борецький, став стольником московського Патріярха, а його племінники служили в московському війську.³

Року 1638-го в червні втікла в Московщину частина старших монахів Лубенського Спасівського монастиря, втікла від уніятських переслідувань та знущання відомого зрадника Православію князя Єремії Вишневецького. „Від міста Гадяцького декільки тисяч збігли в Путивль, а з собою взяли ченців Мгарського монастиря”, доносив московський воєвода своєму цареві.⁴

Року 1653 січня 2-го утік з Новгород-Сіверського Никольського монастиря і-

³ К. В. Харламовичъ: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, ст. 27. Казань, 1914 р.

⁴ Воссоединение, т. I, ст. 247

гумен Єфрем з братією. І вони розповіли, що гетьман Богдан Хмельницький з козаками „хотять против поляков і Литви за Православну Віру Грецького закону стоять”.⁵

5. Постійне втікання українців в Московію.

Як ми бачили вище, втікання українців в Московію розпочалося дуже рано, і воно не спинялося й далі. Засліплена католицьким фанатизмом, Польща жорстоко переслідувала православних, а це гнало їх під Москву.

По обманному запровадженні унії 1596-го року розпочалися сильні повстання українських козаків та народу в обороні Православної Віри. Поляки жорстоко розправлялися з повстанцями, і ще з більшою люттю насаджували свою унію. І за кожною українською поразкою тисячі козаків та народу втікали від ворога в Московію. І швидко заселялись українцями Курщина й Вороніжчина та т. зв. Слобідська Україна. Так, по поразці козаків 1638 р. у Московію перебігло 20 тисяч люда.¹

⁵ Воссоединение, т. III, ст. 250-252.

¹ С. Соловьевъ: Исторія Россіи, кн. 2. ст. 1231.

Рятуючись від польської панщини та утисків Віри, православне селянство весь час утікає на Лівобережжя, на Січ, або й у Московію, заселяючи її південні землі, де стали швидко повставати нові українські міста та й нові осади — слободи.

В роках 1637-1638, коли українське протипольське повстання було розбите, то, як доносив московський воєвода, втікачі з України прибували в пограничне місто Путивль щоденно. Прибували пішки й кінно, приїздили одинцем і цілими родинами, прибували селяни, міщани, козаки, часто прибувало й Духовенство. Україна, змучена уніятами та католиками, втікала на північ, і піддавалася „під високу царську руку” ще задовго до Переяславської Ради 1654-го року.

Року 1638-го змушений був переселитися в Московію розбитий гетьман Яцко Остряница. А з ним разом перейшли кордон у Московію: старшин 102, козаків 887, з ними були й два Священники. При всіх були жінки й діти, разом біля 3 тисяч осіб. Гетьман Я. Острянин писав цареві, що „поляки й папіжани (уніяти) хотіли їх перевести в папіжанську віру, і стали вбивати їх, і їхніх жінок, і їхніх дітей... А вони, гетьман і черкаси, від того смертного убивства, не хочачи приймати папіжську віру, з

жінками й дітьми перейшли на царську сторону.”²

Дослідники російські звичайно підкреслюють, що ця повсякчасна можливість українським протипольським повстанцям утекти в Московію сильно допомагала Україні визволитися з-під Польщі.

Року 1638-го прибув українець Власко Іванків, а з ним 10 тисяч „черкас і всяких служилих людей”. Вони вивезли з собою дві гарматі, два полкові прапори, літаври й т. ін.³ І їх усіх прийняли на службу в Московії.

Пограничне місто Путивль стало цього часу центром, куди втікали українці. Тут вони позоставалися який час, аж поки не призначувано їм місця оселення.

Московська влада охоче приймала втікачів з України, давала їм землі, службу й утримання. Це було традиційне на Москві, — заманювати українців до себе. А разом з тим це було й постійне сховище для протипольських повстанців, коли вони не могли втекти в Січ.

Московія часто закликала до себе на військову службу українських козаків, і вони звичайно охороняли південні кордони Росії. Ними дорожили, бо вони бу-

² Воссоєдиненне, ч. 178. А. Козаченко, ст. 97.

³ Є. Апанович: Сборник статей, 1954 р., ст. 82.

ли вправні в боротьбі з татарами. Число цих українських козаків у московському війську з часом усе зростало.

Уже спочатку повстання Богдана Хмельницького московський уряд увесь час допомагав йому матеріяльно. Року 1648-го в Україні спалахнув сильний голод, бо був недорід, — і Москва дозволяла легко вивозити хліб в Україну.⁴

Крім цього, московський уряд таємно доставляв Хмельницькому не тільки поживу, але й порох, кулі та гармати.⁵

Про це всі знали, а це робило дорогу на Московію ще ширшою.

Року 1647-го був посланий у Москву польський посол, українець Адам Кисіль, воєвода київський, — він назвав цифру 20 тисяч українських втікачів до Московії, і вимагав відпустити їх.⁶

Москва на цих втікачах до себе багато вигравала, — і політично, і матеріяльно. Південні кордони Московії були заселені вправними військовиками.

Старе й довге переселення українців у Московію мало велике значення і в історії України, і в історії Церкви. Московська влада завжди розуміла значення таких переселень, і завжди належно використовувала їх. Через це скрізь хо-

⁴ А. Козаченко, ст. 124.

⁵ Там само, ст. 125.

⁶ Є. Апанович, ст. 84.

дила чутка про добре ставлення Московії до українців, а це й допомогло їй заселити свої порожні південні землі, а також створити таку велику осаду, як Слобідська Україна.

Для Української Церкви небезпечним було це переселення, особливо Духовенства та монахів, але церковний провід не був у силі спинити його. Більше того, — багато видатних наших Митрополитів, змучених набігами уніятів, і самі ревно топтали стежку в Московію, напр. хоча б Митрополит Київський Йов Борещкий та інші.

І це велике переселення завжди треба брати на увагу, коли хочемо вияснити собі, чому так легко відбулася Переяславська Рада 1654-го року, і чому великий патріот, гетьман Богдан Хмельницький спокійно й легко приєднався до Московії, тим самим приєднавши й Українську Церкву до неї.

Польща так переслідувала Православну Українську Церкву, так допікала всій Україні своєю насильною унією, що український народ готов був на все, аби тільки не унія, „причина всього лихого в Україні“, як прилюдно сказав Богдан Хмельницький.

Література до цього XI розділу:

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. 1620-1654. Издательство Академии Наук СРСР. Москва, 1954. Тут передрук потрібних матеріалів.

А. И. Козаченко: Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. Москва, 1954 г. 295 ст.

Воссоединение Украины с Россией. 1654-1954. Сборник статей. Издания Академии Наук СССР. Москва, 1954 г. Тут стаття Є. М. Апановича: Переселение украинцев в Россию на кануне освободительной войны 1648-1654 г.г., ст. 78-104.

Д. И. Багал'й: Очерки по истории колонизации степной окраины Московского Государства, М. 1887 г.

К. В. Харламович: Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Том I (тому II не було), Казань, 1914 г. Тут матеріал про переселення українського Духовенства в Московію.

І. П. Крип'якевич: Богдан Хмельницький. Київ, 1954 г. Издания Академии Наук УРСР. 536 сторін.

ХІІ.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПРАЦЯ ДУХОВЕНСТВА ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

1. Могілянські ідеї за Богдана Хмельницького.

О 4-ій годині ранку 1-го січня (за новим стилем 11-го) 1647-го року помер славний Митрополит Київський Петро Могила. Помер Могила передчасно, не закінчивши розпочатої великої церковної праці. Він був родом, власне, молдованин, але рано прибув до Києва й українізувався. З 1626-го року став він Архимандритом Києво-Печерської Лаври, — посада, на той час, не нижча єпископської, і шість літ пробув на ній. А року 1633-го став Митрополитом Київським, і був ним до 1647-го року.

Працював Митрополит Петро Могила надзвичайно широко, і високо поставив Українську Церкву. Він глибоко розумів, що спасіння нашої Церкви — в високій освіті, і всіма силами йшов до того, щоб перешкодити задуму поляків та уніятів знищити Православ'є. Плоди великої праці Петра Могили тільки почали сходити, але він помер, а наступного року розпочалося повстання Богда-

**МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ І ГАЛИЦЬКИЙ
ПЕТРО МОГИЛА
(1633—1647. 1. 1.)
ревний оборонець Православної Віри проти унії.**

на Хмельницького, яке спиняло церковну працю, а пізніше настала страшна Руїна, яка цю працю сильно прибила. Через це праця Митрополита Могили не дала всього того, що могла дати.

Богдан Хмельницький був людиною віруючою, і багато робив для Української Церкви. Але задумів і планів великого Митрополита він глибше не знав, і тому не міг продовжувати його праці.

2. Канонічна залежність Православної Церкви.

Правно-канонічно Українська Православна Церква знаходилася в той час під омофором Вселенського Царгородського Патріярха, цебто, в юрисдикції Церкви Матері, яка й охрестила Україну за Великого нашого князя Володимира, року 988-го. Канонічна залежність Української Церкви від Патріярха Царгородського перестала бути реальною ще з року 1300-го, коли Митрополит Київський остаточно перенісся з Києва на північ, і засів у Володимирі на Клязьмі.

І з того часу грецька юрисдикція була зовсім легкою для Української Церкви, а згодом вона стала тільки номінальною, бо реальною перестала бути.

Але Патріярх Костянтинопільський чи Царгородський завжди мав в Україні величезний моральний вплив, який з бі-

гом часу все збільшувався. Зчасом Україна попала під католицьку Литву та Польщу, і вони зараз же почали душити Православну Віру українського народу. Нещаслива т. зв. церковна унія з Римом 1596-го року довела Українську Церкву до розпуки: Польща цією протинародньою унією вирішила вбити Україну-Русь, як окремий народ. Це бачили й розуміли всі, а тому вся Україна піднялася проти підступної унії. І великим рятунком цього часу ставала власне юрисдикція Царгородського Патріярха, — він знаходився поза Україною, і Польща йому диктувати не могла.

Дуже рано і Литва, і Польща намагалися відірвати Українську Православну Церкву від юрисдикції Патріярха Вселенського, і пробували створити незалежну Православну Митрополію. Але Духовенство й народ добре розуміли, що криється під такою польською католицькою „автокефалією”, а тому подібні задуми завжди відкидалися й невдавалися. А коли поляки виявили свої підступні задуми, запровадивши унію, цим була остаточно вбита думка про офіційну незалежність від Царгородського Патріярха.

Для нас дуже важливе те, що Митрополит Київський Петро Могила рішуче відкинув польсько-римський проект створення Українського Православного

Патріярхату, з ним, Могилою, як Патріярхом на чолі. Усі ще добре пам'ятали, яким обманом та насиллям творилася унія 1596-го року; усі ще добре пам'ятали, як голову православного протиунійного Собору 1596-го року в Бересті, Екзарха Вселенського Патріярха грека Никифора польська влада схопила, оголосила турецьким шпигуном і — знищила. По таких унійних експериментах Українська Церква ні за що не хотіла відриватися від Патріярха Царгородського, якого авторитет стояв високо.

Отож, і за Богдана Хмельницького Українська Церква знаходилась під номінальною юрисдикцією Вселенського Патріярха, а на ділі була незалежною. Патріярх вимагав тільки, що він благословляє кожного нового Митрополита на працю.

3. Київ і його найбільші культурно-освітні центри.

Київ на той час уже був знов центром освіти й культури для всієї України, цебто відновив своє давнє значення й становище. Сучасники з гордістю звали Київ „Руськими Атенами”. Київ ще з найдавнішого часу, ще з заснування Руської Держави все був її столицею, і в душі народній позостався нею навіки, хоч Україна і втратила пізніш свою незалежність. Архиепископ Чернігівський

Лазар Баранович справедливо звав Київ „розумною головою”, пишучи в своїм листі: „Коли з Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло на-завжди”.¹

На Свят-Вечір, 24 грудня 1648 року, вертаючись з побитої Польщі, переможний Богдан Хмельницький прибув до Києва. Стріли його надзвичайно врочисто, з гуком усіх київських дзвонів, а назустріч вийшло все київське Духовенство з Митрополитом Сильвестром Косовим на чолі. Гетьман пробув кілька днів гостем у Митрополита Сильвестра Косова. Гостював тоді в Києві Єрусалимський Патріярх Паїсій, і він надав Хмельницькому найвищого титула: „Князь Руси”, а це змусило гетьмана цілком інакше глянути на все своє завдання й на всю свою революційну працю.

Але Богдан Хмельницький не оцінив належно Києва, як серця України, і не позостався в ньому, — поїхав перше до Переяслава, а потім — у Чигирин. З невідомих причин, може тому, що там сидів польський воєвода, гетьман не вибрав собі за столицю Києва, але з 1649 р. засів у провінціальному Чигирині. Це була основна й велика помилка Богдана, бо пізніше серце України, Київ, не билось в згоді з гетьмановими задума-

¹ Письма Преосвященнаго Лазаря Барановича, Чернівці, 1865 р., ст. 117. Видання друге.

ми, і поволі ставало московфільським, як перед тим було полонофільським. А в Києві ж провадилась уся культурно-освітня й церковна праця, і провадилась без ближчого гетьманського ока, без його вказівок і порад.

Року 1651-го литовський гетьман кн. Януш Радзивил зайняв був Київ і сильно його поруйнував, а де можна було, самі кияни палили своє місто перед ворогом. Кияни також повиганяли з Києва всіх католиків та уніятів, які ще там сиділи.

Нова столиця України, місто Чигрин — це звичайне містечко на Київщині. Заснував його Адам Вишневецький, тоді ще православний шляхтич, 1589-го року. Татари не раз грабували містечко, і воно багатим не було. У всякому разі на столицю України ніяк не надавалося.

А з початку 1654-го року, по Переяславській Раді, Хмельницький попустив, щоб московський воєвода, з сильним військовим гарнізоном, зайняв Київ, — і московське військо вже ніколи не опускало цього міста, добре розуміючи, що Київ — серце України: хто володіє ним, той володіє Україною. Тут же були найбільші Святині України.

Ще в жовтні 1653-го року Богдан Хмельницький посилав у Москву свого посла Лавріна Капусту, і просив царя

Олексія Михайловича зайняти своїм військом Київ та інші великі міста. Богдан Хмельницький писав: „Король зо своїми військами йде в Україну. І Гетьман і все Військо Запорозьке не хочуть віддавати монастирів та Божих церков і хрестиян на муку, тому б'ють чолом, щоб Государ його пожалував, наказав скоріше війська свої до них послати.”

А посол Л. Капуста додав: „Наказував мені Богдан Хмельницький, і звелів бити чолом, щоб Государ наказав прислати в Київ та інші міста своїх царських воевод, а з ними військових людей, хоч з 3000 чоловіка, і то для тих царських воевод, бо в Гетьмана людей багато”.²

Велику Святиню України, Катедру Св. Софії в Києві, захопили були при допомозі польського уряду уніяти. Але користати з храму Божого вони не могли, бо боялися появилися в Києві: там сиділи козаки. І уніяти з Св. Софії багато повивозили, а багато цінних пам'яток понищили. Вони позривали й повивозили стародавні мозаїки та мармурові плити.³ А Св. Софію замкнули на довгі роки.

Великий Митрополит Петро Могила не міг спокійно дивитися на цю зневагу

² Воссоединение, т. III, ст. 412.

³ З. Шамурина: Культурныя сокровища Россіи. Киевъ. Москва, 1912 р., ст. 17 і 32. — Митр Евгений (Болховитинов): Описание Кіево-Софійскаго Собора, Київ, 1825 р. — С. Го-

великої української Святині, і Св. Софію відібрав силою, і не вернув її уніятм навіть на приказ польського короля. Але повернена „Св. Софія була без даху, без прикрас внутрішніх і зовнішніх, Ікон, Сосудів і Св. Риз ниєдинаго імущи”...⁴ І скільки міг, Митрополит Могила на-правив Св. Софію.

Через захоплення уніятами славна Софійська площа стояла пустою, та за Богдана Хмельницького все ожило. „Один тільки раз Софійська Площа в Києві ожила й зарухалась: радісно били дзвони, люди збігалися товпами, — це Київ стрічав визволителя України, гетьмана Богдана Хмельницького... Але радість була недовга: не став Київ столицею вільної України. .”⁵

Києво - Печерський м а н а с т и р — це був віддавна культурно-освітній центр не тільки України, але й усього Сходу. У цьому монастирі завжди було повно монахів, а серед них багато з високою освітою. Печерський монастир у Києві весь час був джерелом, звідки виходили Архiereї не тільки для України, але й для всього Сходу.

З кінцем XVI ст. (а може й з XII

л у б е в ь: Київській Митрополит Петро Могила, том II., Київ, 1898 р., ст. 411-425.

⁴ Шаmurна, ст. 18.

⁵ Там само, ст. 6.

ст.) Києво-Печерський монастир став

ставропігіяльним, цебто залежав безпосередньо тільки від Патріярха Царгородського. Це надало йому великої незалежності і повної спроможности до праці. Через цю ставропігіяльність Митрополит Київський не мав права вмішуватися в справи Печерського монастиря, а печерський Архимандрит стояв нарівні з Єпископом. Додаймо до цього, що Печерський монастир мав великі земельні маєтки, потрібні йому на культурну працю.

Киево-Печерський монастир — це була найміцніша фортеця Православної Віри, і він свідомо ставив собі це завдання, особливо за вік XVII. Уніяти кілька раз набігали на цю найбільшу Святиню України, але кияни й Козаки збройно боронили її, і уніятів у Київ таки не пустили.

При Києво-Печерському монастирі була велика Друкарня, заснована тут ще 1616-го року. Києво-Печерська Друкарня відразу стала найбільшим освітнім центром України. І не тільки України, бо надзвичайно гарні київські видання розходилися по всьому православному слов'янському світі: в Росії, Болгарії, Сербії, Молдавії. Монастир добре знав цінну своїй Друкарні, як культурний установі, і всіма силами боронив її.

За час Богдана Хмельницького високо стояли і Печерський монастир, і його

Друкарня. Звичайно, війна була їх, спинаючи працю. Але більше било те, що з 1654-го року Богдан Хмельницький пустив у Київ московський гарнізон.

На початку Києво-Печерська Друкарня берегла набуті форми, і справляла добре враження навіть на чужинців. Напр., року 1653-го бачив Печерську Друкарню Диякон Павло Алепський, і так її описує: „Біля Великої Церкви, — пише він, — знаходиться дуже гарна, знаменита Друкарня, що обслуговує цю Козацьку Країну. З неї виходять усі їхні церковні книжки дивним друком різного виду та кольору, виходять також малюнки на великих листах, особливості країв, Образи, вчені досліди” і т. ін.⁶

Славна Києво-Могилянська Колегія, що так пишно розросталася за Митрополита Петра Могили, за Хмельницького працює з перебоями, бо війна перешкоджала нормальній науці. При Колегії скупчилися всі видатніші культурно-освітні сили, — тут же навчалися й кращі будучі українські письменники. Так, за ректорства Інокентія Гізеля учителем Колегії був до 1650-го року Лазар Баранович, а учнями були: Іоанікій Галятовський, Єпифаній Славинецький, Семен Полоцький, Сатановський і бага-

⁶ Путешествіе Антіохійскаго Патріарха Макарія, видання „Общ. Ист. и Древн. Росс.“, Москва, 1896 р. вип. II., ст. 59.

то інших. Лазар Баранович ректорував у Колегії з 1650 року по рік 1657-ий.

Не мало студентів, покінчивши свою Академію, виїздили для докінчення науки ще й до вищих шкіл заграницею. Так запровадив був Митрополит Петро Могила, і так це йшло і далі. У цьому наслідували поляків, багатші з яких нерідко кінчали науку закордоном.

Звичайно, наука по чужих школах, католицьких або протестантських, давала часом і шкідливі наслідки. На це раніше ще звертав увагу католик, коронний гетьман Станислав Жолкевський (†1620), і в своїй духовниці писав: „Я бажаю, щоб син мій Ян одержав науку тут, у Польщі, а не в чужому краї. Бо відомо, що багато молодих юнаків їде в чужі краї для остаточної освіти, та майже всі вони засвоюють собі злі звичаї, а не добрі. Рідко хто вертається з добрим”.⁷

Таке часом бувало і серед українців.

4. Церковні діячі й письменники за Хмельниччини.

Багато славних церковних діячів і письменників закінчували або розпочинали свою працю за Хмельниччини. Зазначу

⁷ Проф. С. Голубевъ: Кіевскій Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Київ, 1883 р., т. I., ст. 49.

тут тільки видатніших, — у більшості це були Ігумени Київських монастирів.

Ігумен Києво-Михайлівського монастиря Нафанаїл написав корисну й потрібну працю: „Книжиця о Вірі Православної”, — проти латинян та уніятів. Книжку цю року 1648-го видрукували в Москві, де вона мала великий успіх, і за два місяці була розпродана майже вся, і мала в Москві взагалі велике значення.

Багато працював і Ігнатій Оксенович-Старушич, Ігумен Києво-Братського монастиря, і ректор його Колегії. Помер 1650-го року. Відомий своїми добрими проповідями.¹

Зараз по смерті Митрополита Петра Могили того ж 1647-го року на Митрополичий Престол був обраний Сильвестер Косів. Обирали його Духовенство, старшина й козаки. Поставили в Митрополити самі українські Єпископи, з титулом: „Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, Екзарх Костянтинопольського Престолу”, цебто С. Косів унаслідував митрополичого Титула Петра Могили.

За Зборівським договором Митрополиту Косову дане було місце в польському сеймі, але незабаром увесь до-

¹ В. Перетць: Къ біографіи о. Игнатія Оксеновича Старушича, Кієвскаго проповѣдника половини XVII вѣка, „Изв. О. Р. Я. С.”, 1914 р. кн. 1.

говір був відкинений, і С. Косів засісти в сеймі не зміг.

Сильвестер Косів був видатним ученим свого часу. Учився він у Києві, а потім Петро Могила послав його на науку за кордон, як це він робив з багатьма талановитими студентами. Вернувшись з науки, С. Косів був учителем Колегії, а також і першим префектом (помічником ректора) її. Він написав кілька важливих для свого часу праць, напр.:

1. *Exegesis*, 1635 р., книжка написана по-польськи, — це гаряча оборона нової школи Петра Могили, оборона й потреби знання латинської мови, бо живемо в Польщі.²

2. *Патерикон*, чи Життя Святих, 1635-го року, також польською мовою, — оборона святости Києво-Печерської Лаври та її Святих; присвячена роду Киселів. На кінці Патерикона подано список Київських Митрополитів.

3. *Дидаскалія* або наука о семи Сакраментах, 1637 року, видання 2-ге 1653 р., цінний богословський трактат про сім Таїнств, який мав великий вплив в Українській Церкві.³

² „*Exegesis*” передрукований в „Архивъ Ю. З. Россіи”, ч. I; тут же й виїмки з Патерикону.

³ М. Максимовичъ: О первомъ изданіи „Дидаскаліи” Сильвестра Коссова, Сочиненія, т. III..

4. О Хиротонії, 1652-го року; передрукований в „Зорі Галицькій” 1854 року.

Усі праці вийшли з друкарні Києво-Печерської Лаври.

Митрополит Сильвестер Косів урочисто стрічав Богдана Хмельницького на Свят-Вечір 1648-го року, але гетьман не зійшовся з ним ближче. Косів був противником підлеглости Москві, бо стояв за самостійність Української Церкви. Помер Сильвестер Косів 13 квітня 1657 року.

Вище ми вже подали про політичні погляди Митрополита С. Косова. Він явно тягнув за Польщею, а Москви боявся. Через це гетьман Богдан так само відкрито не довіряв Митрополитові, а це сильно шкодило церковній справі за Хмельниччини. А часом суворий Богдан навіть зневажав свого Митрополита. Ось на це приклад.

У кінці 1649 р. Митрополит С. Косів ще виїздив на сейм до Варшави. Але гетьман Богдан його відкрито попередив: „Коли ти, Отче Митрополите, не будеш стояти проти ляхів у наших справах, і коли ти помислиш перемінити як інакше нашу раду, і зробити що понад нашу волю, то конче будеш у Дніпрі”.⁴

⁴ М. Петровський: Визвольна війна українського народу, ст. 131. А. Козаченко, ст. 161.

Це вже аж надто недовірливе ставлення до праці Митрополита. Ставлення це закінчилося тим, що Богдан Хмельницький віддав Українську Церкву під Москву, не радячись про це ані з Митрополитом, ані з ким іншим з вищого Духовенства. Це була одна з найбільших помилок праці Великого Гетьмана.

Ще від початку свого повстання Богдан не довіряв Митрополитові Косову, і призначив за ним таємний догляд. Так, одного разу козаки схопили Митрополита Косова, коли він їхав на таємні наради з представниками польського уряду.⁵

У червні 1653-го року було перехоплено листування польського гетьмана з Митрополитом Косовим, — гетьман просив Митрополита намовляти Хмельницького спинити боротьбу.⁶

На Переяславську Раду 1654-го. року ані Митрополит, ані жоден Єпископ не прибув, — це був вислід церковної політики гетьмана Богдана.

Петра Могилу замінив на Архимандритстві з 1647-го р. Йосип Тризна. Він був Ігуменом Виленського Свято-Духівського монастиря, а 19 березня (чи 25 січня) 1647-го року був обраний Архимандритом Києво-Печерського монастиря. Й. Тризна десять літ керував

⁵ А. Козаченко, ст. 127.

⁶ А. Козаченко, ст. 224.

Києво-Печерською Лаврою, як Архимандрит її. Звертав він велику увагу на друкарство, але багато не міг зробити, бо війна розбивала працю. Року 1654-го зрікся присягнути Москві. Помер 1656 року.⁷

За Богдана Хмельницького розпочали свою працю кілька осіб, що вславилися трохи пізніше. Одним з таких був Інокентій Гі з е л ь (1600-1683). Родом він з Прусії, перше був реформатом, але за Петра Могили прийняв Православ'є, і виїхав закордон навчатися, посланий Митрополитом. Вернувшись з науки, Гізель став учителем і ректором Київської Колегії. Був Ігуменом Св. Никольського монастиря в Києві. З року 1656-го став І. Гізель Архимандритом Києво-Печерської Лаври, замінивши Йосифа Тризна. Добре розвинув Печерську Друкарню, яка випускала багато книжок.⁸

Інокентій Гізель був поважаний в Москві, куди й посилав його року 1654 Митрополит Косів у справах церковних

⁷ Проф. І. Огієнко: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р., ст. 265. — Митрополит Євгеній: Описаніє Кієво-Печерской Лавры, Київ, 1847 р., ст. 145. — Ундольський: Іосифъ Тризна, редакторъ Патерика Печерскаго, „Чтенія О И Д М У” 1845-1846 р. т. I, кн. 4.

⁸ Н. Ф. Сумцовъ: Иннокентій Гизель, „Кіевская Старина” 1884 р. т. 10.

АРХИМАНДРИТ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
(1656—1683)
ІНОКЕНТІЙ ГІЗЕЛЬ
церковний діяч і письменник.

і політичних. Гізель сильно стояв за незалежність Української Церкви.

Видатним церковним працівником за Богдана Хмельницького був також і Ла-

ЛАЗАР БАРАНОВИЧ
Архієпископ Чернігівський (1657—1693),
церковний діяч і письменник.

зар Баранович. Жив він дуже довго, — народився 1593 року, і жив сто років (за іншими народився 1620 р., і жив 73 роки). З 1642-го року став учителем Київської Колегії, а з року 1647-го став ректором Колегії в Гощі, а 1650-го

Архимандрит
ІОАНИКІЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ
церковний діяч і письменник.
† 1688 р.,

— Київської Колегії. Року 1657-го 2 березня був хіротонізований в Ясах у Румунії на Єпископа Чернігівського й Новгородського, а року 1666-го став Архiepіскопом.

Лазар Баранович був опікуном Іоанікія Галятовського, славного пізніше проповідника й ученого Української Церкви. Це був його вихованець в Могилянській Колегії, де він і своє прізвище набув: був Молочко, а став Галятовський (грецьке gala — молоко). За ректорства Лазаря Барановича Галятовський був уже вчителем Колегії. А коли року 1657-го Лазар Баранович став Єпископом Чернігівським, то Галятовський заступив його на ректорстві в Колегії.

Цього ж часу розпочав свою проповідницьку працю й Антоній Радивильовський. Покінчивши Могилянську Колегію, Антоній став Архидияконом Чернігівської Катедри. Пізніше він перебрався до Києва, і року 1656-го виголосив проповідь при поставленні Інокентія Гізеля Архимандритом Києво-Печерської Лаври. Того ж року він став проповідником Києво-Печерської Лаври.

Зазначені вище письменники, — Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікий Галятовський та Антоній Радивильовський вславилися своїми творами

вже за наступної доби, за доби Руїни, де я й розповім про їхні твори.

5. Преподобний Афанасій Берестейський.

Як поляки й уніяти переслідували православних, і до чого вони доходили в своїй ненависті, показує Життя Преподобномученика Афанасія Берестейського.

Афанасій, з роду Филипович, народився десь між 1592-1597 роками. З походження він був білорус, але Білоруські Єпархії належали до Київської Митрополії, тому й розповідаємо про цього Мученика за Православну Віру тут.

Учився Афанасій у Виленській православної школі. А по закінченні її він незабаром став ченцем, і на нього звернув увагу литовський гетьман Лев Сапіга, який приділив його вчителем до шляхтича Лаби. Тут і пізнав молодий чернець темні сторони католицтва та уніятства, і їхню ненависть до Православ'я. І Афанасій поспішив покинути дім Лабів.

Молодий чернець ходив по Білій Русі, і побував у кількох монастирях. Він сильно боронив Православну Віру, і скрізь розповідав про підступи уніятів. Їздячи по Білорусії, Афанасій усіх підтримував на дусі, і всіх закликав боро-

нити Православіє. Цим він звернув на себе увагу православного проводу, і викликав велику ненависть серед поляків та уніятів.

Десь цього ж часу (перед 1640 р.) о. Афанасій їздив в Москву, і там скаржився цареві на незмірно тяжке становище православних під Польщею, на підступи й утиски уніятів. Одержавши пожертви й надії на поміч, Афанасій вернувся додому. Такі поїздки в Москву тоді були звичайними.

Року 1640-го Афанасій став Ігуменом Семенівського монастиря в Бересті, і цей монастир зробився тоді фортецею Православія. Ігумен сміливо виступав проти Католицизму взагалі, а особливо проти зрадливої унії, і цим набув собі безліч ворогів.

Приятелі Афанасія добилися для нього змоги виступити в Варшаві в польському сеймі, і року 1643-го він виголосив там гарячу промову, і докладно розповів, як немилосердно й смертельно поляки та їхні уніяти тиснуть та переслідують православних по всій Україні та Білій Русі.

Виступ у сеймі став голосним, сильно ударив поляків і уніятів, і вони постановили знищити сміливця, як свого небезпечного ворога. Спершу Афанасія оголосили божевільним, а незабаром по тому його арештували й запроторили до

в'язниці. Час був дуже неспокійний, палло в повітрі козацьким повстанням, і Афанасія не випускали з в'язниці, обвинуваючи його в зв'язках з повстанцями Хмельницького.

І так він промучився в ув'язненні аж до 1648-го року. Богдан Хмельницький запалив Україну й частину Білорусі, усе кругом горіло, польське військо було побите. І польський уряд, за нашіптуванням католиків та уніятів, не знайшов іншого виходу, а тільки найстрашніший: смиренного ченця приговорити на кару смерті...

І розпочали Афанасія катувати. Не було такої муки, якої розлучені католики не завдали б йому... І нарешті 5 вересня 1648-го року Афанасія закатували на смерть, і він віддав Господеві свого невинного духа...

Браття-ченці хотіли забрати тіло свого замордованого Ігумена, але поляки не віддали його. Віддали пізніше.

Року 1666-го 20 липня домовину Афанасія відкрили, — і тіло було нетлінне. І Святого Преподобномученика Церква канонізувала, цеб-то прирахувала до хору Святих (але докладно не відомо, коли саме). Пам'ять Преподобномученика Афанасія чиниться двічі до року: 5 вересня, — день смерті, і 20 липня — день знайдення Мошей.

Року 1816-го трапився в Бересті великий пожар, і Мощі згоріли, — позостали останки зберігаються в берестейському монастирі.

Література: Єпископ Іосифъ: Св. Преподобномученикъ Афанасій, Игумень Берестскій, Вороніж, 1894 р.—Проф. Е. Г о л у б и н с к і й: Історія канонизації Святыхъ въ Русской Церкви, видання 2, Москва, 1903 р., ст. 217-218.

6. Українські вчені допомагають Москві.

За Богдана Хмельницького зносини України з Москвою сильно побільшилися. Ці зносини ніколи і в минулому не спинялися, але з того часу, як Польща стала переслідувати Віру українців, Православіє, а особливо коли появилася 1596-го року т. зв. унія з Римом, яка значно побільшила польські утиски на Православіє, з того часу очі українського народу сильно звернулися в бік православної Москви. Навіть такі патріоти, як Митрополит Йов Борецький не раз писав до Москви про заступництво перед нападами уніятів. І помалу і народ, і козаки, і ченці стали масами втікати в Московію, бо унії своїми переслідуваннями доводили всіх до розпуки. Цілі монастирі не знали, що буде завтра, — чи унії з поляками не нападуть, — і втікали в Московію. Але

про це я розповів вище, у розділі XI цієї монографії.

Утікання в Московію розпочалося дуже рано, ще за Литви, коли вона, прийнявши католицизм, почала переслідувати Православ'я в Україні. Так, знаємо, що ще в XIV віці до Московії втік монах Києво-Печерського монастиря Стефан, утік не сам, але з іншими ченцями. Стефан народився в Києві, тут же і виховався, і в Печерському монастирі постригся в ченці. Католицьке гоніння було таке дошкульне, що група монахів утікла в Москву, а з ними й Стефан. Стефан оселився над річкою Махриці, і тут заклав Троїцького монастиря, у Володимирщині. Стефан вів чеснотне життя, і був з цього широко відомий. Помер він 14 липня 1406-го року. Року 1550-го Моші Стефана знайдено нетлінними, і він був канонізований. Пам'ять Преподобного Стефана Махрицького Церква святкує 14-го липня.¹

Року 1649-го в місяці травні московський цар Олексій Михайлович написав листа до Київського Митрополита Сильвестра Косова, і просив при-

¹ Проф. Е. Голубинський: Історія канонізації Святыхъ Русской Церкви, М. 1903 р., ст. 113. — Историческое описание Махрицкаго монастыря. Москва, 1852. — Див. „Енцикл. Словн.“ Брокгауза півт. 36, ст. 824 і півт. 62, ст. 637.

слати в Москву двох учених, а саме: Арсенія Сатановського та Дамаскина Птицького, потрібних у Москві для виправлення Біблії, яку цар задумав виправити й видати. Митрополит Косів погодився на це, і послав Арсенія Сатановського, а замість Птицького відпустив Єпифанія Славинецького. Це були офіційні культуртрегери, українські вчені, що сіяли освіту в Московії, і справді багато там зробили. І це була велика честь для Української Церкви, що в неї сам цар московський просить учених для виправлення Біблії, бо своїх учених Москва тоді й довго по тому не мала.

Дамаскин Птицький незабаром таки теж поїхав в Москву, бо туди тягли й добрі заробітки. І всі вони в Москві виправляли Біблію, робили переклади з грецької та латинської мови, а також були вчителями цих мов. Працювали вони й пізніше за Патріярха Никона, і високо тримали честь київської науки в Московії.

Енергійний Патріярх Никон (1652-1667) дуже багато робив для піднесення Московської Церкви, і в цій своїй праці користався допомогою українських учених, що несли на північ київську науку. Патріярх Никон поважав українців, викликав їх до себе, і українці поважали його так само. Безумовно, по 1654-му році, коли Україна поєдналася з Мос-

квою, Никон скоро був би приєднав до себе й Українську Церкву, бо й так Київська Митрополія розпадалася, — один за одним Архиреї Смоленський, Могилівський і Чернігівський піддавалися під Никона. Навіть Митрополит Сильвестер Косів зносився з Никоном. Але якраз тоді заходила сварка Патріярха Никона з царем Олексієм, і впливи його стали меншати.

Також і Богдан Хмельницький часто зносився з Патріярхом Никоном, і був з ним у найкращих стосунках.

Через Україну часто переїздили східні Архиреї до Москви по милостиню. Це стало постійною звичкою, від якої не відставало й Духовенство українське. Писання листів до московського царя за милостинею чи за чим іншим було часте серед українського Духовенства, особливо вищого. Так, знаємо, що Архiepіскоп Лазар Баранович аж надто часто писав до московського царя, просячи в нього різних допомог.

А то вище Духовенство відправляло й посольства в Москву до царя. Так року 1654-го Митрополит Київський Сильвестер Косів послав до царя Олексія Михайловича Інокентія Гізеля в справах церковних і державних. Митрополит через свого посланця хотів довідатися, чи Київська Митрополія й надалі може позоставатися під Патріярхом Царго-

родським. Гізеля в Москві гарно прийняли й нагородили, але відповіді на справу, за якою він їздив, не дали.²

Книжки, що виходили в Українській Церкві, головню в Києві, починають усе більше та більше сунути на північ, і розходитися по Московії. А то київські книжки перероблюються в Москві, з малим виправленням. Так була видана 1644 року „Кирилова Книга”, перерібка праці Стефана Зизанія 1596-го року, яка мала в Москві велике значення.

Ігумен Києво-Михайлівського монастиря Нафанаїл написав 1644 р. „Книжичу о Вѣрѣ Православной”, і її видали в Москві 1648 р., — це була цінна праця проти католиків та уніятів, і її за два місяці в Москві розкупили всю.

„Кирилова Книга” та „Книга о Вѣрѣ” мали дуже велике значення в Росії. Про них Митрополит Макарій у своїй „Історії Церкви” т. XI, ст. 124 пише: „Як бачимо, дві дуже важливі книжки, надруковані в Москві за Патріярха Йосифа, які й досі дуже шанують наші розкольники, „Книга Кирилова” та „Книга о Вірі”, це не твори московські, а складені майже виключно із творів Української Церкви”.

До цього відомий російський учений А. Н. Пипін додає: „Факт цей цікавий

² П. Знаменскій: Руководство къ русской церковной исторіи, Казань, 1876 р., ст. 249.

тим, що тодішня Москва для важливих праць, якими вважалися обидві книжки, не могла скористати зо знання своїх протопонів, і повинна була звернутися в Київ та в Західню Русь”.³

Московські царі любили, щсб їм присвячували українські вчені свої твори, і за це давали щедрі подарунки. І немало київських учених авторів спокушувалися і таки присвячували свої твори московським царям, бо їм за це добре платили, а в Києві сидів московський боярин, що за цим доглядав і заохочував.

Чим пояснити оце тягнення українського Духовенства до Москви? Причин цьому багато, вкажемо хоч головніші. Польща своєю видуманою унією так сильно була Православіє, і так дошкулювала православному Духовенству, що багато з нього, живучи в безпереривному страху, панічно втікали в Московію, де бодай батьківської Віри не переслідували. За Богдана Хмельницького справа стала так, що поляки вирішили добити дощенту Православіє, і про це знала вся Україна, і вся вона з надією звертала свої очі на Москву, як державу православу. Зрештою, сам гетьман Богдан давав у цім приклад, часто просячи мос-

³ Історія русской литературы, т. II., ст. 259, Спб., 1897 р.

ковського царя заступитися за Україну й прийняти її „під свою високу руку”.

Під час Хмельниччини гинули акти на церковні маєтки, і деякі з них були й відібрані. Духовенство ішло слідом за старшинами, що почали випрошувати собі грамоти на землі і від гетьмана, і від царя. Москва добре розуміла цю справу, і почала легко роздавати такі грамоти, тягнучи тим таких нетерпеливих до себе.

Чернігівське Духовенство на чолі з своїм Архиепископом Лазарем Барановичем чи не вело перед у цьому, зачашто звертаючись до московського царя. Але це легко зрозуміти, — Чернігівщина не раз переходила з рук до рук. На початку XVII століття вона перейшла під Польщу, і була під нею до повстання Хмельницького, а з 1654-го року міцно вернулася під Москву. А це все підказувало й Духовенству орієнтуватися на Москву.

Як ми бачили вже вище, по Переяславській Раді 1654-го року, Митрополит Косів 16 січня 1654 р. правив у Софійському Соборі Молебня й сказав проповідь, від якої плакало Духовенство. По Молебні царський посланець Бутурлін з докором запитав Митрополита, чому він про приєднання України „Его царському Величеству челом николи не бивал и не писывал, и его царской милости к себе не поискал”. Ми-

трополит Сильвестер ухилився від прямої відповіді, — сказав, що про зносини гетьмана з Москвою він нічого не знав, а тепер уже буде молитися Богові й за царя⁴...

Це дуже промовистий випадок, — Москва вважає, що Київський Митрополит мусів зноситися з царем і просити його ласки. А подруге, випадок цей ясно свідчить, що в найбільшій справі України, в поєднанні її з Москвою, гетьман таки не радився з Митрополитом. Це виразна ознака церковної Богданової нерозважливої політики.

7. Уніятські напади не спинюються.

Католики й уніяти наперебій хапали православні церкви, а що використовувати їх не було для кого, то просто їх замикали. За Хмельниччини всі повстанці жорстоко за це відплачували і католикам, і уніятам.

Церковні колотнечі перед самим повстанням сильно скрізь збільшилися. У місті Сокалі кілька уніятів, за допомогою польського уряду, відібрали від православних їхні храми. Тоді, у січні 1646-го року зібралися сокальські міщани та дооколишні селяни, напали на уніятів, і відібрали свої церкви назад.⁵

⁴ Архив Ю. З. Р., т. V., ст. 253.

⁵ А. Козаченко, ст. 101.

З 1620-го року, коли козаки, на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, склали присягу, що будуть боронити свою Православну Віру від наступу унії, не жаліючи життя свого, від того часу зо східньої України повтікали, хто міг, католики й уніяти. Хто не втік і сперечався, тих козаки винищили. Але далі, особливо по Берестечку 1651 року, католики осмілилися, і почали знову робити своє.

Рoku 1640-го католики домініканці поставили в Києві на Подолі свого монастиря Св. Миколая. І сунулися й ширилися далі, хоч цим сильно дратували киян. А року 1649-го козаки цього католицького монастиря в Києві цілком зруйнували, а монастирський плац віддано було Братському монастиреві для потреб Могилянської Колегії.

За Зборівським Трактатом Холмська Єпархія, яку польський уряд силою передав уніятam, року 1650-го була приєднана до Київської Митрополії, і Митрополит Сильвестер Косів зайняв Холм, і вигнав звідти холмського уніятського Єпископа. Але не надовго: поразка Хмельницького під Берестечком 1651 року осмілила поляків, і вони знову передали Холмщину уніятському Єпископові.

І де тільки була можливість, уніяти, за польською допомогою, нападали на

православних. Так, року 1656-го вони захопили на Волині Мілецький Свято-Миколаївський монастир.

ІКОНА ПОЧАЇВСЬКОЇ БОЖОЇ МАТЕРІ.

Почаївський монастир на Волині, хоч як нападали на нього поляки, щоб передати його уніям, стояв непорушно православним і розвивався. Хмельнич-

чина не торкнулася його. Православні поміщики Хведір та Єва Домашівські, не шкодуючи коштів, року 1649-го покінчили велику й гарну Успенську церкву. А 28 жовтня 1651-го року упокоївся в Бозі всім відомий на Волині Ігумен Почаївського монастиря Йов Желізо, що майже півстоліття віддав на службу Почаївському монастиреві. Перше Йов Желізо 20 років був Ігуменом Дубенського монастиря на Волині, але уніяти таки захопили цього монастиря, а його вигнали. І року 1608-го Йов Желізо перейшов до Почаївського монастиря, де браття прийняли його з радістю за Ігумена.

8. Культура України.

Через Україну двічі переїздив Антіохійський Патріярх М а к а р і й, — року 1653-го і року 1655-го. З ним їхав і син його, Архидиякон Павел Алепський (†1669). Усе, що бачив і що пережив Макарій та Павел, усе Павел записав арабською мовою в праці „Подоріж”^а

^а Див. російський переклад: Путешествіе Антіохійскаго Патріарха Макарія в Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ, Архидіакономъ Павломъ Алепскимъ. Переклав з арабської Г. Муркос, Москва, 1897 р. Ця Подорож видрукувана в „Чтеніях в Общ. исторіи и древн. росс.,” Москва, 1896 р., кн. 4 і 1897 р., кн. 4, 1898 р. кн. 3 і 4, 1900 р. кн. 2. Диякон Павло Алепський — з міста сирійського Алеппо (Халеб).

У цій праці Павел тепло й сердечно описує Козацьку Землю, цебто Україну. Ось кілька уривків, що змальовують українську культуру:

Про Ігуменів монастирів українських (головно мова про Києво-Печерську Лавру) Павел Алепський пише, що вони „люди вчені, кохаються в науках та в праві, вони добрі знавці риторики, логіки та всякої філософії. Вони працюють над глибокими питаннями, що потребують досліду”.

А про всю Козацьку Землю він пише: „Починаючи з Рашкова, по всій Козацькій Землі дивний та гарний факт спостерігали ми: усі вони (козаки), за малим винятком, грамотні. Навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати, і знають порядок Служб церковних та церковні співи. Священники їхні навчають сиріт, і не дають їм тинятися неуками по вулицях.”

„А дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти”.

„А в Києві багато дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають усяких мистецьких та розумних вигадок, аби зняти правдиві малюнки з людського обличчя.”

Ідучи по Козацькій Країні, Архидиякон Павел бачив великі бібліотеки. Так, у Чернігівським монастирі він бачив ве-

лику й цінну бібліотеку. Так само по
домах київських старшин він бачив ба-
гато книжок.[†]

Про монашок Св. Вознесенського ма-
настиря в Києві Павел пише: „Усі вони
вміють читати, знайомі з філософією,
логікою, і займаються писаннями тво-
рів” („Подоріж”, II. 58).

„Ми запримітили в благословенного
козацького народу побожність, богобо-
язність і Благочестя (=чистота Право-
славія), що приводить розум до здиву-
вання” (II. 4).

„Козаки в Великий Піст ніколи не
беруться за зброю” (II. 13).

„Який це благословенний народ, яка
в них (чисто) Православна Віра!” (II. 21).
„Нема в них ані злодіїв, ані грабіжни-
ків” (II. 30).

„Козацькі жінки продають на хоро-
ших базарах і в гарних крамницях усе
необхідне з матерій, соболів, і т. ін. Во-
ни гарно зодягнені, зайняті своїм ділом,
і ніхто не кидає на них нечемних погля-
дів” (II. 76).

Павел скрізь бачив дуже гарні чисто
православні Ікони (II. 41).

„Різьба Царських Врат пречудна, по-
золота розкішна. Вони зроблені з вели-

[†] А. Рущинський: Религіозный бытъ рус-
скихъ по свѣдѣніямъ иностранныхъ писателей
XVI и XVII вѣковъ, Москва, 1871 р., ст. 177 і 195.
„Чтенія М. О. И.” 1871 р., кн. 3.

кою майстерністю, і нічим не відрізняються від золотокованих, сяють і блищать прекрасною позолотою, а вночі блищать, як блискавка” (II. 90).

Павло Алепський дивується, що в Україні навіть діти правильно складають пальці для Хресного Знамення, як і дорослі. Йому здавалося, що це вміння вони всосували з молоком матері.⁸ Це дуже важлива заява про триперсне Хресне Знамення в Україні.

По Україні Павел часто бачив хори, а „на хорах стоять співаки, які співають із книг з нотами під звуки струментів”.

Антіохійська Патріярхія була в великих боргах, і Патріярх Макарій року 1655-го їздив до московського царя за милостиною. Архидиякон Павел докладно описав Московію і Землю Козачу, і ясно показав, що Україна й її Церква культурно були значно вище за Московію.

9. Богдан Хмельницький і його старшина допомагали Церкві.

Сам же Великий Гетьман за час свого гетьманування (1648-1657) багато віддавав на зміцнення стану Української Православної Церкви, сильно пошарпаної католиками та уніятами. Церковні землі порозхапували, хто міг: Церква

⁸ А. Рущинський, ст. 47.

Католицька, нова Уніятська, а то й просто католики-поляки. Усі ці землі правними актами гетьман Богдан повернув їхнім попереднім власникам, благочестивим церквам та монастирям. А багатом їм Богдан надає й нові маєтки. В одному з своїх численних Універсалів, з 11 січня 1651-го р. Хмельницький писав: „Понеже всемогущею Своею рукою десною Бог і Створитель Неба й землі сподобив мні неприятели і гонители Восточної Православной Церкви, Матки нашей, лихов з України в Польщу далеко прогнати, старане маю пильне около благоліпія Церквей Божіх, і о монастирях для розмноження хвали Божої. Многим Церквам і монастирям для поправи й виживеня придалем маєтності зо всіми приналежними ґрунтами, полями, сіножатями, борами, лісами і всіми млинами й пожитками подалем во владу й спокійное уживане.”⁹ За Богдана благочестива Церква спокійно зідхнула, бо мала горливого Опікуна. Кілька поруйнованих Церков та монастирів Богдан відновив, поставив і кілька нових.

Своїй дружині Анні Богдан надав право видавати універсали по справах культурних і релігійних, і вона скористалася цим найперше для церков та монастирів.

⁹ Памятники Киевской Коммиссии, т. I, ст. 447, 1898 р.

За Богданом пішли всі його помічники, і Церква сильно зростала.¹⁰ Так, генеральний писар Іван Виговський поставив у Чигирині Святотроїцьку Церкву й монастиря, і записався членом до Львівського православного Церковного Братства, а за ним позаписувалися й інші, напр. Павло Тетеря. Полковник Чернігівський, Степан Подобайло відновив у Чернігові поруйнований Ільїнський монастир, і завіщав тут себе й поховати. Миргородський полковник Матвій Гладкий поставив у своєму місті нову Церкву, і багато прикрасив її. Київський полковник Павло Яненко-Хмельницький подарував Братському монастиреві свій багатий двір у Києві. Генеральний суддя Федір Лобода сильно збагатив Крехівський православний монастир у Галичині.

У Києво-Печерській Лаврі зберігалися коштовна Плащаниця, а на ній зазначений 1654-ий рік.¹¹

Ця опіка над Церквами перенесилася і за межі України. Так, брат Виговської, Михайло Стеткевич відновив у Молдавії давнього Бурколабівського монастиря.

Богдан пильно придивлявся за Духовенством, і багато робив, щоб воно

¹⁰ В. Липинський: Україна на переломі, ст. 182-183.

¹¹ Митрополит Євгеній: Описаніє Києво-печерской Лавры, 1847 р., ст. 86.

не виривалося з його загальної політичної лінії. Ось тому він заборонив Духовенству самостійні зносини з Польщею, а пізніше з Московією; пізніші події по його смерті показали, що він мав глибоку рацію на таку заборону. Так само Богдан заборонив ставити нових Єпископів без його відома та згоди. Але, на жаль, повного плану церковних справ Богдан не мав, не мав він ближчої співпраці і з своїм вищим Духовенством.

10. Це за Богдана Хмельницького віддано Українську Церкву Москві.

За Богдана Хмельницького трапилася найбільша подія української історії, — поєднання України з Росією. Це поєднання не принесло Україні сподіваної користі, і на кінець життя свого Богдан виразно каювся в цьому. Але це поєднання гетьман робив на власну руку, зовсім не питаючись Духовенства, не радячись з Митрополитом, а провід Церкви був виразно проти поєднання з Москвою. І коли б Богдан Хмельницький тісно співпрацював з Церквою, цього поєднання безумовно не було б.

Але поєднання України з Росією відбулося з самоправної політичної лінії Богдана Хмельницького, а воно потягло за собою й приєднання Української Церкви до Московської. Хто ж таки винен

за втрату волі нашою Церквою? У нас звичайно складають цю вину тільки на Патріярха Царгородського, але це повне непорозуміння, — він винен найменше: Церкву передали Москві самі українці,¹² а найперше — Богдан Хмельницький.

Так, найбільше завинив Богдан Хмельницький, бо це ж він обіцяв цареві не раз віддати Українську Церкву під Патріярха Московського, а може й пункта такого підписав, — його загальна лінія не противилась цьому. Змушений політичними обставинами,¹³ він віддав усю Україну під руку Московського царя, аби тільки позбутися страшної унії та відірватися від Польщі. А коли була віддана вся Україна, яким же способом могла вдержатися вільною Українська Церква? Хіба Церкву можна відірвати від народу? Та й сам Богдан тільки плыв за течією, що вперто несла Україну до Москви, бо народ рішуче тягнувся туди. Згадаймо, що ще року 1625-го посол Митрополита Київського Йова Борецького, Єпископ Ісак Борискович заявив московській владі: „У малоросіян одна тільки думка: як би по-

¹² Див. мою працю: „Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році.” Видання 5, Вінніпег, 1948 р., ст. 66.

¹³ Див. мою працю: „Політична діяльність Богдана Хмельницького. Париж, 1947 р.

ступити під государеву руку”... Своєю необдуманною й поверховою церковною політикою Богдан відірвався від вищого церковного проводу України, і робив усе на власну руку.

11. Це через унію Українська Церква не стала вільною.

А первопринчиною, що гнала Україну під Москву, як ми то вище докладно вияснили, була нещаслива унія з Римом, жорстоко запроваджувана в Україні огнем і мечем. Своєю нерозсудливою церковною політикою й тяжкими утисками Православія через унію, Польща doprowadила увесь український народ, особливо його низи, до того, що він став рішуче тягнути до Москви, а та вміло й зручно це використовувала.

Папа Римський добре знав, що унія, через Хмельницького, зовсім падає, як „корінь усякого лиха”. І тому він увесь час чавив Польщу, щоб вона нищила православних, а для цього обома руками допомагав їй.

Папа Римський увесь час повстання Богдана Хмельницького старанно збирав для Польщі грошову допомогу на знищення схизматиків-українців.¹⁴ З наказу Папи по всій Європі служили вро-

¹⁴ А. Гончаренко, ст. 173.

чисті вдячні Молебни, коли Хмельницького 1651 р. поляки розбили під Берестечком.¹⁵ Папський нунцій грасував по всій Польщі, підіймаючи її проти України. Він же роз'їздив навіть по Україні, підбадьоруючи своїх.¹⁶

Звичайно, і Богдан Хмельницький не ховав свого злого ставлення до Риму й Папи, які відкрито руйнували його працю для визволення України. І тому вся Європа добре знала про боротьбу Богдана Хмельницького власне з католицтвом. Року 1649-го, коли був закатований англійський король Кароль I, то О. Кромвел, що стояв тоді на чолі Англії, звернувся до Богдана Хмельницького з проханням допомогти Англії. У цьому листі О. Кромвел зве Хмельницького „гонителем римського Духовенства”.¹⁷

Це розкладова й руйнна унія нашептала найбільшому українському патріотові, мученику за Українську Церкву, Митрополитові Йову Борецькому (1620-1631) думку: „Як би поступити під государеву руку!” А уніяти мріяли: „Під руку Риму, під руку Польщі!”

Страшні протиукраїнські думки, одна одної варті!

Трохи пізніше Петрик, повставши

¹⁵ Documenta Pontificum Romanorum, I р. 554.

¹⁶ А. Гончаренко, там само, ст. 118.

¹⁷ „Кіевская Старина” 1882 р., кн. 1, ст. 212.

проти гетьмана Івана Мазепи, писав у своїх об'явах: „Московські царі не мечем нас узяли, але предки наші піддалися їм добровільно, - - ради Православної Віри.”¹⁸ І так тоді думала вся Україна, — це унія змусила український народ піти під Москву, а з ним мусіла йти і Церква...

¹⁸ Н. Костомаровъ: Мазепа и мазепинцы, Спб., 1885 р., ст. 89.

ЗМІСТ ЦІЄЇ ПРАЦІ:

	Сторінки
Передмова	5
I. Духовенство брало чинний уділ в повстанні Богдана Хмельни- цького	9
II. Православна Галичина в пов- станні Богдана Хмельницького	21
III. Вище Православне Духовенство трималося патріотично	25
IV. Непорозуміння Митрополита Сильвестра з московськими во- еводами	35
V. Грецьке Духовенство в повстан- ні Хмельницького	39
VI. Знуцання католиків над право- славними	46
VII. Утиски Православ'я — головна причина повстання Богдана Хмельницького	53
1. Польща нищила Українську Православну Церкву всіма си- лами	53
2. Яка була головна причина по- встання Богдана Хмельниць- кого	58
3. Сучасники Хмельниччини свід- чать, що Богдан бився за во- лю Православ'я проти унії ..	61
4. Утиски Православної Віри че- ред Хмельниччиною не схиш- лися	69

5. Сам Богдан Хмельницький завжди підкреслював, що Україна повстала за волю Православної Віри проти унії	71
6. Об'єктивні історики ствердили, що ціль повстання — воля Православної Віри й знищення унії	81
7. Це Папа Римський перешкодив, щоб Хмельницький повстанням добився свого заміру	82
8. Папа Римський своєю унією загнав Україну під Москву ..	84
VIII. Забезпечення Православної Віри в договорах	90
IX. Боротьба за Зборівський Трактат	98
X. Наслідки повстання Хмельницького в справах Віри	109
XI. Українська іміграція в Московію	114
1. Давня іміграція в Московію	114
2. Торговельні зносини України з Московією	119
3. Наступ католицизму все збільшувався	122
4. Українське Духовенство втікало в Московію	124
5. Постійне втікання українців в Московію	127
XII. Культурно-освітня праця Духовенства за Хмельниччини	133
1. Могилянські ідеї за Богдана Хмельницького	133

проти гетьмана Івана Мазепи, писав у своїх об'явах: „Московські царі не мечем нас узяли, але предки наші піддалися їм добровільно, — ради Православної Віри.”¹⁸ І так тоді думала вся Україна, — це унія змусила український народ піти під Москву, а з ним мусіла йти і Церква...

¹⁸ Н. Костомаровъ: Мазепа и мазепинцы, Спб., 1885 р., ст. 89.